

Heemtjdinghen

MONTFOORT 800 JAAR — 650 JAAR STADSRECHTEN

Heemtijsdinghen

15e jaargang no. 2

mei 1979

Orgaan van de STICHTS-HOLLANDSE HISTORISCHE VERENIGING

Redactie: L.Cl.M. Peters, 's-Gravensloot 117, 3444 BJ Woerden, tel. 03480-13891
C.J.W. Gravendaal, Woerden, J.W.C. van Schaik, Utrecht.

Verschijnt 4 keer per jaar.

Verenigingsbestuur:

N. Plomp	Pr. Beatrixstr. 23, 3474 JV Zegveld	voorzitter
F.A.L. de Goederen	Linschoten	vice-voorzitter
L.Cl.M. Peters	's-Gravensloot 117, 3444 BJ Woerden tel. 03480-13891	secretaris
C.J.W. Gravendaal	Marius Bauerstr. 16, 3443 HL Woerden	penningmeester
Mevr. E.E. van der Busse-Bruin	Kamerik	lid
Mej. G.J.A. van Kooten	Montfoort	lid
Drs. E.J.P.J. Mols	Hekendorp	lid
J.W.C. van Schaik	Utrecht	lid

Gironummer penningmeester 33 07 97

Bankrelatie: Rabo-bank Woerden, rek. no. 15.83.22.967.

Voor het aanmelden van nieuwe leden en adreswijzigingen wende men zich tot Mej. G.J.A. van Kooten, Hoogstraat 47, 3417 HB Montfoort, tel. 03484-1495.

Voor bestellingen van boekwerken en losse nummers van Heemtijsdinghen wende men zich tot Mevr. E. de Leeuw-Mielard, Marius Bauerstraat 30, 3443 HL Woerden, tel. 03480-14460.

De prijs van dit speciale nummer bedraagt f 7,50 (exclusief verzendkosten).

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen zonder toestemming van de redactie is niet toegestaan.

De hervorming in Montfoort

Tekst van de rede gehouden door de Rijksarchivaris in de provincie Utrecht Dr. C. Dekker tijdens de viering van het 650-jarig bestaan van Montfoort als stad, op 25 mei 1979.

Dat de verlening van stadsrecht aan Montfoort in 1329 — geachte aanwezigen, dames en heren — een feit is dat een herdenking rechtvaardigt, zal onder u niet aan twijfel onderhevig zijn, want het vormt de reden van uw aanwezigheid hier.

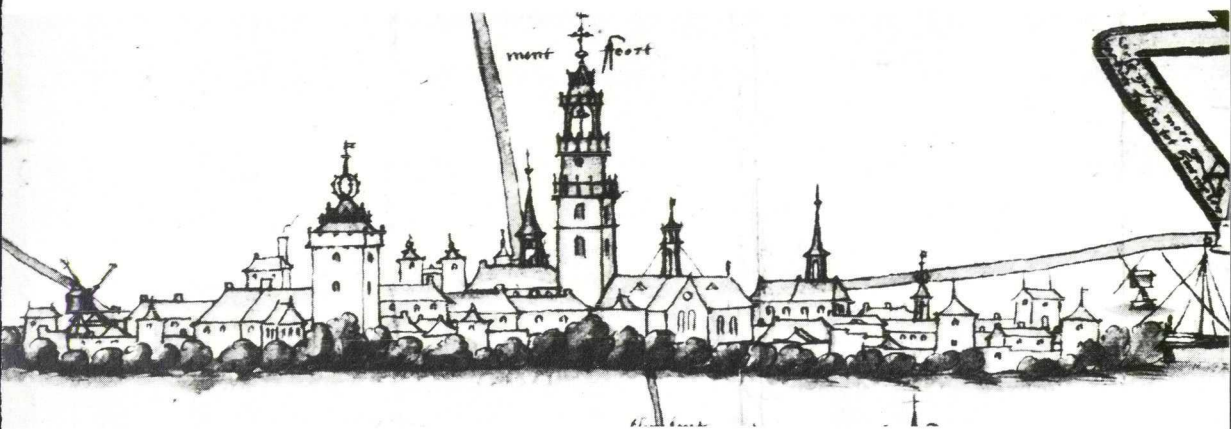
Er zijn inderdaad gemeenten, die gebeurtenissen van minder allure aangrijpen om feest te vieren. Vast staat ook dat de stadsrechtverlening eeuwenlang van grote betekenis is geweest voor de gemeenschap van Montfoort, die er een apart karakter door kreeg, verschillend van dat in de omliggende dorpen. In hoeverre dit nu nog merkbaar is, is een vraag die veel moeilijker te beantwoorden valt en waarschijnlijk slechts op grond van een sociologische studie. De reële betekenis van de gebeurtenis van 1329 voor nu is, dunkt mij, praktisch nihil en het is misschien daarom dat mij in het kader van deze herdenking, die onvermijdelijk in het teken van de geschiedenis staat, werd verzocht niet zozeer het stadsrecht en het stedelijk element van Montfoort te benadrukken als wel de schijnwerper te richten op een aspect uit de geschiedenis van Montfoort, waarvan de betekenis en de gevolgen nog dagelijks merkbaar en voor ieder duidelijk zijn: de Hervorming.

Voordat wij het complex van gebeurtenissen, dat wij de Hervorming noemen, in Montfoort onder de loep zullen nemen, dienen wij eerst een blik te werpen op de situatie in het stadje, wereldlijk en vooral kerkelijk, zoals die zich voordeed in de 16e eeuw, voordat de religie er een diepe scheiding teweegbracht in een gemeenschap die tot dusver één was. De bronnen, die ons daarvoor ten dienste staan, zijn zeer lakuneus. Op een voor de hand liggende en intrigerende vraag: hoeveel inwoners had Montfoort?, moeten wij al direkt het antwoord schuldig blijven. Twee eeuwen later, in 1749 waren dat er 1075 binnen en 75 buiten de muren, dus in totaal 1150¹. Enkele numerieke gegevens, die hierna nog ter sprake zullen komen, geven grond aan de veronderstelling, dat het inwonertal in de 17e eeuw waarschijnlijk niet veel hoger lag. In de 16e eeuw echter en vooral in de eerste helft daarvan, kende Montfoort een periode van bloei en bedroeg het aantal inwoners misschien wel het dubbele van later. De Utrechtse patriciër en erudiet Arnoud van Buchel, die heel wat steden bezocht had, noemde in 1591 Montfoort nog een *oppidum exiguum*, een uitgestrekte stad, en roemde de fraaie huizen². De neergang van het stadje was toen echter al begonnen. In het vervolg van dit exposé zal één van de factoren, die daaraan debet zijn, aan de orde komen, te weten de oorlogsomstandigheden in de jaren '70 van de 16e eeuw. Een andere belangrijke oorzaak is de grote stadsbrand in 1629 geweest.

Ondanks de tijdelijke periode van bloei gold Montfoort traditioneel als de kleinste van de vijf Utrechtse steden: — in volgorde van het inwonertal — Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort. Daarbij dienen wij te bedenken dat de Montfoort omringende stadjes IJsselstein, Schoonhoven, Oudewater en Woerden niet onder Utrechts gezag stonden en derhalve buiten beschouwing blijven. Behalve dat Montfoort de kleinste was, onderscheidde de stad zich nog in een ander opzicht van de overige Utrechtse steden, die alle direkt onder het gezag van de landsheer stonden, d.w.z. tot 1528 van de bisschop van Utrecht en daarna de Habsburgse vorsten Karel V en Filips II. Bij Montfoort was daar nog een bestuurslaag tussen: de burggraaf van Montfoort. Dat was altijd zo geweest, want men kan zelfs zeggen dat de burggraaf er eerder was dan Montfoort. Tussen 1156 en 1178 had bisschop Govert van Utrecht in het Nedersticht drie burchten opgericht, één daarvan

bij een oud oversteekpunt van de IJssel³. De burggraaf, die de bisschop als zijn vertegenwoordiger met een voornamelijk militaire taak op de burcht had neergezet en die zijn ambt erfelijk wist te maken, kreeg uitgebreide goederen in de omgeving van de burcht. Tussen de burcht en de rivier ontwikkelde zich de nederzetting Montfoort op grond van de burggraaf. Met het oog op het bouwen van huizen gaf de burggraaf erven uit in cijns, legde hij straten aan en in latere stadsplattegronden is duidelijk de planmatige opzet van de nederzetting te herkennen. Behalve dat de burggraaf in Montfoort alle grond en zelfs de straten bezat, oefende hij ook rechterlijke bevoegdheden uit over de groeiende woonkern. Hij was het die er de kerk stichtte, die de nederzetting in 1329 stadsrecht gaf en die de omwalling verwezenlijkte. Het stedelijk bestuur tevens rechtskollege, bestaande uit een schout en zeven schepenen werd door hem aangesteld. Toen daar later twee burgemeesters met een administratieve en financiële taak aan werden toegevoegd, was het opnieuw de burggraaf die ze uit een hem voorgelegde nominatie aanwees. Door een uitgebreid goederenbezit en niet in het minst door het erfelijk bezit van het ambt van dijkgraaf van de Lopikerwaard had de burggraaf ook het omringende platteland in zijn greep. In het politiek onstabiele grensgebied van Holland en Utrecht wist hij zich in de loop van de tijd een machtspositie te verschaffen door telkens op twee paarden te wedden en van twee walletjes te eten. Dat hij herhaaldelijk met zijn leenheer, de bisschop van Utrecht, overhoop lag derde hem minder doordat hij altijd zijn andere leenheer, de graaf van Holland, achter de hand had om op terug te vallen. Steeds weer streefden de burggraven er naar om in Montfoort de hoge rechtsmacht, over zaken waarmee de doodstraf gemoeid was, permanent in handen te krijgen, met wisselend succes. Eénmaal, in het midden van de 14e eeuw, werd de burggraaf dusdanig door de bisschop op zijn nummer gezet, dat aan Montfoort zelfs het stadsrecht werd ontnomen, de wallen werden geslecht en de grachten gedempt. Tijdelijk echter, want ook de macht der bisschoppen kende ups en downs. Ook later, toen de burggraven niet meer permanent te Montfoort verbleven, maar soms elders in de Nederlanden op andere van hun goederen vertoefden, bleef hun reële aanwezigheid in Montfoort in sterke mate voelbaar door hun persoonlijke vertegenwoordiger, de drost, die aan het hoofd van de magistraat optrad en als opperrechter de justitie leidde. De grote macht van de burggraaf en diens verregaande bevoegding van de stedelijke gemeenschap van Montfoort is een faktor van betekenis in het proces der Hervorming in het stadje geweest⁴.

De situatie op kerkelijk terrein was op dit punt analoog met die op wereldlijk gebied: ook hier deed de invloed van de burggraaf zich krachtig gelden. De parochie Montfoort strekte zich in de 16e eeuw aan de linker IJsseloever uit over het grondgebied van het stadje, over de ten oosten gelegen woonkern Heeswijk en over de ontginning Willeskop, tenslotte aan de rechteroever over de ontginning Achthoven. De andere ontginningen van de rechteroever, te weten Mastwijk en IJsselveld, lagen buiten de parochiegrens en ressorteerden onder de parochie Linschoten⁵. De parochie Montfoort dateerde vermoedelijk uit de 13e eeuw. Zij bestond in ieder geval omstreeks 1280, want dan vinden we de kerk van Montfoort vier maal vermeld, waaronder éénmaal als „kerk van Heeswijk of Montfoort”⁶. Hieruit heeft men wel de konklusie getrokken dat de kerk ooit in Heeswijk zou hebben gestaan en pas na de stichting van het stadje, dus in de 14e eeuw, naar een terrein binnen de omwalling zou zijn verplaatst doch deze hypothese is in strijd met de andere gelijktijdige vermeldingen en vindt ook elders in de bronnen onvoldoende steun. De parochiekerk van Montfoort was toegewijd aan S. Jan Evangelist en de burggraaf bezat het patronaatsrecht, ongetwijfeld uit hoofde van zijn rol als stichter van de kerk. Het patronaatsrecht hield in dat de burggraaf bij vakature van het pastoraat een priester mocht voordragen aan de kerkelijke overheid in Utrecht om tot pastoor te worden benoemd. Wij kunnen het ook zo zeggen: alle pastoors van Montfoort hadden hun ambt te danken aan de burggraaf. De pastoor werd in hoofdzaak in zijn onderhoud voorzien door de opbrengst van het pastoorsgoed, dat voornamelijk uit

1. Silhouet van Montfoort in de 16e eeuw.

Fragment van een kaart getekend in verband met een projekt voor een scheepvaartverbinding van Amsterdam met de IJssel, 1554. GA Amsterdam, burgem., gew.aang. port M 16-11.

tienden bestond en waarvan de herkomst te zoeken is in een schenking door de burggraaf. Naast het pastoorsgoed was er het kerkegoed voor de materiële behoeften van gebouw en inrichting, beheerd door twee kerkmeesters, jaarlijks aangesteld door de burggraaf. Ook het kerkegoed zal voor een groot deel terug te voeren zijn op schenkingen door de burggraaf. De pastoor was niet de enige priester in de S. Janskerk, bij lange na niet. Hij was wel de enige, die zielzorg had, die de kerk bestuurde, die doopte en trouwde en de hoogmis op zon- en feestdagen leidde. Dan was er een aantal priesters, die vikarissen of memorieheren werden genoemd en belast waren met de bediening van een vikarie, d.w.z. een fonds gesticht om op een daarvoor bestemd altaar in de kerk missen te lezen voor de zielerust van de stichter en eventueel zijn verwanten. Zij werden betaald uit de opbrengst van hun vikariegoed en hadden hun benoeming te danken aan de stichter van de vikarie of zijn nakomelingen, hetgeen in Montfoort betekende: de burggraaf. Uitgaande van de aanwezigheid van deze vikarissen had op het einde van de 14e eeuw één der burggraven het plan opgevat in de S. Janskerk een kapittel te stichten van acht kanunniken onder leiding van een deken. De kanunniken zouden uit de vikarissen gerekruteerd worden en de pastoor zou kapitteldeken worden. De voornaamste taak van een kapittel was luister bij te zetten aan de eredienst in de kerk door het dagelijks officie. Het koorgebed, zijnde het geheel van psalmen, wisselzangen, lezingen en gebeden, werd ieder etmaal, verdeeld over de zeven getijden, door de kanunniken gezongen. De aanwezigheid van een kapittel betekende meestal ook dat het aantal misfundaties drastisch toenam. De oprichtingsoorkonden van kapittels kenden dan meestal ook maar één reden voor de stichting: de eer van God, maar in werkelijkheid waren aardse overwegingen bij de stichters op zijn minst niet geheel afwezig. De aanwezigheid van een kapittel verhoogde de belangrijkheid en de luister van de kerk niet weinig en daarmee van de parochie. Nu had de bisschop in 1337 in de kerk van S. Joris te Amersfoort een kapittel gesticht, daarop was er in 1365 één opgericht in de kerk van S. Jan Baptist in Wijk bij Duurstede, zodat naar de mening van de burggraaf Montfoort niet achter kon blijven⁷. In 1400 keurde paus Bonifacius IX de oprichting van een kapittel in de kerk van S. Jan Evangelist in Montfoort goed⁸ en in 1409 werd de toestemming van de geestelijke overheid in Utrecht verkregen om het kerkgebouw aan de nieuwe toestand aan te passen door gedeeltelijke afbraak en zodanige herbouw dat de kanunniken voldoende ruimte hadden voor de koordienst⁹. Ondanks de pauselijke goedkeuring kwam het kapittel niet van de grond. Waarschijnlijk was de onderneming financieel gezien te hoog gegrepen. De opbrengst van de

stichtingsgoederen der vikarieën met de inkomsten uit de gefundeerde missen zullen ontoereikend geweest zijn voor de instelling van een echt kapittel. Wat er kwam was een onvolgroeid kapittel of zo men wil een surrogaat-kapittel. De vikarissen bleven vikarissen en de pastoor bleef pastoor en ieder behield zijn eigen inkomsten, dus de pastoor zijn pastoorsgoed en iedere vikaris de stichtingsgoederen van zijn vikarie. Wat zij echter aan misfundaties ontvingen, de zogenaamde memoriegoederen, deden zij in een gemeenschappelijke pot, zodat zij toch de zeven getijden konden zingen en iedere priester die bij de koordienst aanwezig was presentiegeld uit deze pot konden verstrekken. Het kollege van memorieheren zou zijn eigen rol spelen tijdens de doorvoering van de Hervorming.

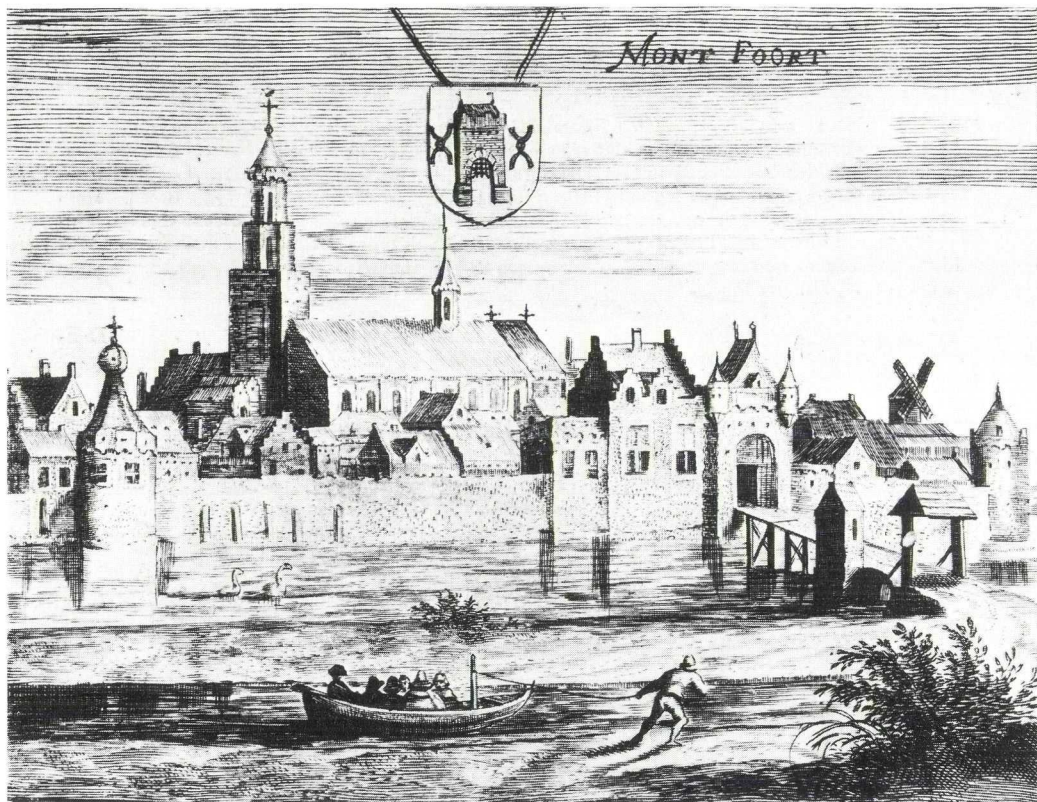
Tenslotte onderscheidde Montfoort zich op kerkelijk gebied nog van het omringende platteland door de aanwezigheid van drie instellingen op het terrein van de armenzorg: het H. Geesthuis, het S. Maria Magdalenagasthuis en het Oude mannenhuis, elk met zijn eigen kapel. Op gevaar af eentonig te worden zij terloops vermeld dat ook de bestuurders van deze instellingen werden benoemd door de burggraaf. Van groot gewicht voor het stadje was ook de in 1544 gestichte kommanderij van de Johanniterorde, maar zij stond enigszins terzijde van het normale kerkelijk leven in de parochie¹⁰.

Dames en heren, na deze uiteraard beknopte situatieschets van Montfoort wordt het tijd onze aandacht te richten op de Hervorming, die, zoals u weet, gerekend wordt begonnen te zijn in Wittenberg in Saksen, toen Maarten Luther op 31 oktober 1517 zijn 95 stellingen bevestigde aan de deur van de slotkapel aldaar. Ondanks zijn veroordeling door de kerkelijke en wereldlijke overheid breidde zijn aanhang zich in de jaren '20 van de 16e eeuw snel uit in de duitse gebieden, maar ook in de Nederlanden. Hier waren het aanvankelijk vooral geestelijken, met name Augustijnen — waartoe ook Luther behoorde —, die de nieuwe leer verbreidden en soms daarvoor de marteldood moesten sterven. Eén der eerste lutheraanse martelaren in de Nederlanden was de priester te Woerden Jan de Bakker in 1525. Hij is er waarschijnlijk de oorzaak van dat gedurende het grootste deel van de 16e eeuw Woerden, op Antwerpen na, de belangrijkste kern van het nederlands lutheranisme zal blijven. In welke mate het Woerdense lutheranisme een uitstraling gekend heeft op het westen van het Sticht weten wij niet, maar dat ook in Montfoort omstreeks 1530 lutheranen waren is zeker. Op 28 februari 1531 werden door het hof van Utrecht aan de drost, burgemeesters, schepenen en raad van de stad *zeer scerpe scriftelicke bevelen gedaen - - dat zij alle diegeene die mitter luteriaansche dwalinge ende secte beruchticht ende besmet waeren in 't heymelich oft openbaer, vangen, spannen ende corrigeren zouden sonder yemant in enige geveinsheyt ofte ogeluyckinge te sparen*¹¹. Slechts van één geval weten wij iets. Daniël van der Borch, koopman zowel in laken als in kazen, die met zijn vrouw Barbara Roetvelt en twee kleine kinderen woonachtig was in Montfoort, werd kort na de ontvangst van het schrijven op slinkse wijze door de drost Jan van Levendaal gevangen genomen. De drost had voorgegeven zijden lakens te willen kopen en had hem op de burch ontboden, doch daar aangekomen verdween Daniël in de kerker. Meteen werd ook beslag gelegd op zijn bezittingen, die naar het kasteel werden gebracht en zijn vrouw maar moest zien hoe zij zich met haar kinderen redde. Voor het Hof van Utrecht spande zij een civiele procedure aan tegen de burggraaf van Montfoort en eiste invrijheidstelling van haar man en restitutie van de in beslag genomen goederen, ten minste voorlopig van haar aandeel daarin. Door de sententies in deze zaak gewezen zijn wij enigszins op de hoogte van hetgeen de drost van Montfoort Daniël van der Borch ten laste legde, zijdelings dan, want van de kriminele procedure, die de burggraaf als drager van het hoge gerecht in Montfoort tegen hem zal hebben aangespannen, zijn geen stukken bewaard gebleven. Daniël van der Borch zou in werkelijkheid een weggelopen monnik zijn uit het Minderbroederklooster te Kortrijk, waar hij gepro-

fest was als broeder Wouter ten Ham. Onder valse naam was hij met Barbara getrouwd en werd nu verdacht van ketterij. Bij de inbeslagname van hun huisraad waren diverse geschriften van Luther en andere verboden boeken voor de dag gekomen en het was duidelijk dat die door Daniël gebruikt waren, want Barbara kon niet lezen. Hoe deze zaak is afgelopen weten wij niet, maar twee jaar later blijkt Daniël van der Borch dood te zijn. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij door de burggraaf van Montfoort ter dood veroordeeld is en terechtgesteld. Barbara stierf van honger en waarschijnlijk ook één van hun twee kinderen. Over het andere, twee of drie jaar oud, ontfermden zich de weesmeesters van Amsterdam. Al met al een tragische zaak, waarover wij door louter toeval iets weten, maar die vermoedelijk in Montfoort niet op zichzelf stond.

In diezelfde dertiger jaren vond een tweede stroming van het protestantisme ingang in het Sticht: het anabaptisme. Verscheidene doopsgezinden zijn in die tijd in de stad Utrecht terechtgesteld. De meesten onder hen kwamen voort uit de kringen van de ambachtslieden en neringdoenden. Of deze richting ook in andere Stichtse steden aanhangers vond en slachtoffers heeft geeist is onbekend.

De derde en belangrijkste protestantse stroming, het calvinisme, dat uiteindelijk door zijn strak omlinjende leer en zijn hechte organisatie de andere richtingen zou overvleugelen en de katholieken het onderspit deed delven, kwam pas laat in de Nederlanden in de persoon van Pierre Brully, predikant te Doornik in 1544. Als een olievlek verbreidde het calvinisme zich over de industriegebieden van Henegouwen en Vlaanderen, vervolgens, zij het met minder kracht, over Zeeland en Holland, daarbij Brabant en Utrecht niet geheel onberoerd latend. In het jaar van de grote uitbarsting, 1566 met de beeldenstorm, moesten ook kerken in de stad Utrecht het ontgelden. Bij deze revolutionaire daad waren ook lieden uit sommige kleine steden en van het platteland betrokken, maar toch schijnt de schade tot Utrecht beperkt te zijn gebleven. In de jaren die volgen blijken er in de stad Utrecht calvinisten te zijn en weer vooral onder de ambachtslieden en neringdoenden, maar talrijk waren ze niet. Oneindig veel minder dan bijvoorbeeld in een stad als Antwerpen, de grootste stad van de Nederlanden met 100.000 inwoners waarvan al tegen de helft protestanten. De vermenging van politiek en religie bracht de calvinisten overigens in een steeds sterkere positie, zij werden de ziel van de opstand tegen de centrale regering in Brussel, en in Holland en Zeeland betekende sinds 1573 het kiezen voor de opstand ook de heerschappij van het calvinisme. Na het sluiten van de Unie van Utrecht in 1579 kon men voorspellen dat eenzelfde situatie ook in het Utrechtse niet lang meer op zich zou laten wachten. Het waren dan ook voornamelijk politieke redenen, die de staten van Utrecht er toe brachten bij plakkaat van 1 juni 1580 de uitoefening van de rooms-katholieke eredienst in de provincie te verbieden en voortaan de calvinistische als enige te dulden. Aanvankelijk was dit slechts theorie. In de stad Utrecht waren sedert enkele jaren georganiseerde protestantse gemeenten en vanuit de stad werd het calvinisme op het platteland in de kleinere steden gestimuleerd, maar in het begin met weinig succes. De poging om de pastoors tot dominee te transformeren slaagde maar ten dele. Of er in Montfoort in 1580 al enige calvinisten waren, weten wij niet. Het is zeker mogelijk, maar veel zullen het er niet geweest zijn. Het stadsbestuur en de overgrote meerderheid van de bevolking was in ieder geval katholiek. De beeldenstorm was in 1566 aan het stadje voorbijgegaan. Wel hadden in die tijd twee Montfoortse jongens, Jasper Arendsz. en Willem Cornelisz., zich geschaard achter de protestantse edelman Van Brederode en hem gediend als krijgsman en toen zij in Montfoort terugkwamen werden zij gevangen genomen. Op 15 januari 1569 werden zij door het Hof van Utrecht veroordeeld om *geexecuteert te werden metter coorde, anderen ten exemple*¹². Dat deze twee opgehangen jongens protestant waren is niet eens waarschijnlijk, het vonnis rept er althans niet over. Wel protestant was Harmen Schinckel, geboortig uit een bekend Montfoorts geslacht maar in Delft woonachtig toen hij op 23 juli 1568 wegens ketterij ter dood veroordeeld werd¹³. Sinds 1573 kreeg

2. Gezicht op Montfoort in spiegelbeeld. Rechts de IJsselpoort, links de kerk van S. Jan Evangelist. Gravure, 141 x 186 mm, trant Pieter Bast, ca. 1620, RA Utrecht, top.atl. nr. 534.

Montfoort grote overlast van *rebell*en, zoals het stadsbestuur ze noemde, troepen geuzen, die plunderend en brandschattend de omgeving doortrokken. Alles kwam daardoor in het ongerede, de landerijen brachten niets meer op, de kerk, de priesters, de armen en de landbouwende bevolking verloren hun middelen van bestaan¹⁴. Het werd steeds erger, ook de troepen van de centrale regering kwamen in het land van Montfoort en tijdens de krijgsverrichtingen voor Woerden en Oudewater bereikte de malaise een hoogtepunt, toen de dijk van de Krimpenerwaard werd doorgestoken. Het land kon ook naderhand niet droogge maakt worden, want alle watermolens waren vernietigd, bovendien waren alle paarden geroofd zodat men toch niet ploegen kon. Met enige overdrijving zegt het stadsbestuur in 1577 *datter gheen desolater stede ende landt in 's coninx landt wesen mach voor desen tijt als dese stede nu rechtevoert is*¹⁵. Vele inwoners trokken weg, ook sommige van de vikarissen en het duurde verscheidene jaren voor het stadje de oorlogshandelingen enigszins te boven was.

Aan de andere kant zag Montfoort in die jaren vele vreemdelingen binnen zijn poorten. In de zomer van 1574 koos Philips van Marnix van S. Aldegonde deze stad in de frontlijn uit om er te onderhandelen met de koningsgezinden en kort daarop werd er zelfs een vergadering van de opstandige staten van Holland gehouden. Maar het waren toch vooral katholieke vluchtelingen, die een schuilplaats zochten in Montfoort, onder andere Wouter Jacobsz., de prior van het klooster Stein, die een dagboek van zijn verblijf in Montfoort gedurende de

jaren 1578 en 1579 heeft nagelaten¹⁶. Bijna dagelijks kwamen er reguliere en sekuliere geestelijken in Montfoort, op doorreis of blijvend. Broeder Wouter ging geregeld naar de kerk in Montfoort, waar alles nog op de katholieke wijze geschiedde. Verschillende uitheemse Minderbroeders en Dominikanen preekten er, in wereldlijke kleding en eenmaal zelfs in de kleding van een geuzensoldaat. Het h. sakrament werd nog herhaaldelijk in processie rondgedragen en op hoge feesten was er een grote toeloop van katholieken uit Holland, vooral uit Gouda. In 1580, toen het religieplakkaat werd uitgevaardigd, trokken de ballingen weg uit het Sticht, hoewel er in Montfoort vooralsnog niets veranderde: het plakkaat werd er niet eens gepubliceerd¹⁷, laat staan nageleefd. Pas bijna een jaar later, op 22 april 1581, reageerden de staten van Utrecht, omdat er soldaten binnen Montfoort gelegerd moesten worden, die zich misschien zouden stoten aan *het exercitie van de roomsche religie aldaer* en daar zouden grote inkonvenienten uit kunnen voortkomen: *soe is't dat wij u bij desen versoecken ende nyettemin ordonneren dat ghij om alle dselve inconvenienten te verhoeden uwe kercke doet suyveren ende schoonmaken ende uuyte wech neemt allet tgene daeraen sij hun souden moegen stooten, oock supersederen mit het exercitie van de voorsz. roomsche religie totdat d'voorsz. soldaten wederom vertogen ende anders bij ons geordonneert sij*¹⁸. Terwijl in alle andere Stichtse steden al calvinistische gemeenten funktioneerden, legde het stadsbestuur van Montfoort het schrijven van de staten, dat hoffelijk gesteld was en het midden hield tussen een verzoek en een bevel, zonder meer naast zich neer. Inmiddels was de pastoor van Montfoort, Rombout de Pentere, overleden en omdat de bisschoppelijke hiërarchie niet meer bestond, kon er geen nieuwe worden aangesteld. Eén der vikarissen, de priester Cornelis Klaasz. de Goede, trad op als vice-pastoor en toevallig is uit zijn periode van 1581 tot 1583, het trouw- en begraafregister bewaard gebleven¹⁹. Daarin valt de aantekening op bij de begrafenis van mr. Cornelis Zweersz. op 25 april 1581, luidend: *onder cruys ende choerCleedt te kercken ghehaeldt ende een lesende misse ghelesen - - - doer vreesse van die van Utrecht. Ende is die eerste gheweest bij menschen memorie die alsoe begraven is binnen Montfoort. Met die van Utrecht worden ongetwijfeld de predikanten en de kerkeraad van Utrecht bedoeld en blijkbaar hadden zij zo'n invloed dat de vice-pastoor van Montfoort zich genoodzaakt zag het uiterlijk vertoon wat te matigen, dus niet meer het lijk van een overledene in processie naar de kerk brengen, geen gezongen maar een stille mis en misschien legde hij zich nog andere beperkingen op. Zowel de staten traden voorzichtig op ten aanzien van Montfoort als de vice-pastoor ten aanzien van de Utrechtse calvinistische kerkeraad, die zich vooralsnog bij gemis van een provinciale synode, voor heel Utrecht verantwoordelijk voelde.*

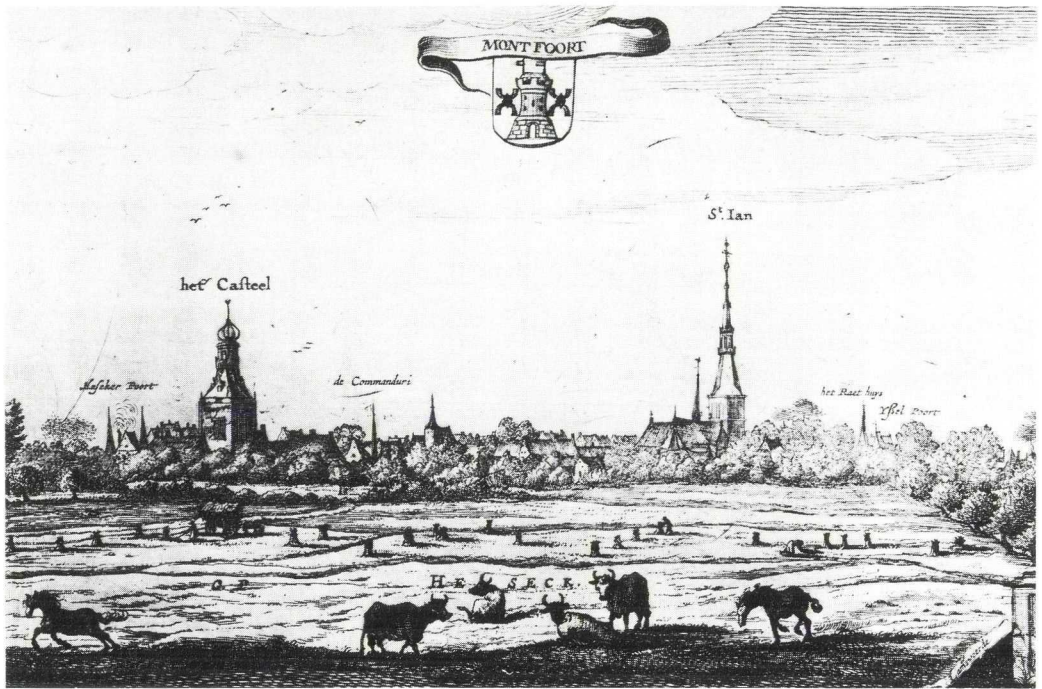
Ongetwijfeld werd de voorzichtigheid van de staten ten opzichte van Montfoort bepaald door de persoon van de burggraaf Jan IV, die tot de hoogste adel in de Nederlanden behoorde en zelf katholiek gebleven was. Dit wil echter geenszins zeggen dat hij anti-protestant was. Hij onderkende goede en kwade aspecten aan beide zijden. Bekend is zijn uitspraak in 1571 toen de officiaal van Utrecht aan het hoofd van een visitatiekommissie in Abbenbroek verscheen, waar burggraaf Jan de heerlijkheid bezat, en de officiaal hem wees op de besluiten van het Concilie van Trente: dat de officiaal eerst de Utrechtse kerken maar eens moest visiteren en de hoeren daar moest wegzenden en als daar en op andere plaatsen de besluiten van het Concilie van begin tot eind werden nagekomen, dat hij dan de visitatie zou toelaten²⁰. Kort daarop werd de kerk van Abbenbroek hervormd. In 1579 kwam een dominee uit Hekendorp bij hem in het toen nog volslagen katholieke Montfoort klagen, dat de Hekendorpers de calvinistische bededagen niet wilden vieren en hij verzocht dat de katholieke burggraaf hen dit zou verbieden. *Mede presenteerde dese selfde, dat hij voor mijn heere een sermoon te doen calvinistice bereydet waere - - - ende ontfinck dese van mijn heere voer antwoordt, dat hij sijns predikens niet en begeerde ende dat hem alleen toequaeme die straffe van zijn volck, waer 't saeck sij quaelick deden. Wilde hij predicken, hij dede daerinne*

soe hij meende dat hij weldede²¹. Hoewel de burggraaf tegen het sluiten van de Unie van Utrecht was, hield hij zich afzijdig en liet zich ook niet lenen voor tegenwerking²². Zijn standpunt komt schitterend naar voren in een brief aan de staten van Utrecht van 22 januari 1581: *als wij (niet begripen kunnende deur die cleinicheit onses verstandts noch de voer-gaende noch de jegenwoirdighe troublieke saecken ende menichfoudighe veranderinghe) ons in standafftighe stillicheydt altijt hebben behouden als wij oeck totten eynde onses leevens begeren te doen, sonder ons metten eene offte mette andere parthie in geenreley maniere te mengen, dan ons voorsz. vaderlant wes in der doot getrou blijvende*²³. Geheel in die lijn uitte het stadsbestuur van Montfoort op 15 december 1581 zijn ernstige bedenking tegen de afkondiging van de afzwering van Filips II. Dit druiste tegen hun geweten in en zij wilden het pas dan afkondigen als het overal in de Verenigde Provinciën en in Utrecht, Amersfoort, Wijk en Rhenen gepubliceerd was. Bovendien wezen zij de staten nog eens op het allang achterhaalde plakkaat van de religievrede en op het belang van ieders *vrije conscientie*²⁴. Pas op 26 april 1582 legde het stadsbestuur de eed van trouw aan de staten af als opvolgers van Filips II in Utrecht²⁵.

In 1582 bemoeiden de Utrechtse predikanten zich met de situatie in Montfoort. Omstreeks kerstmis zonden zij Willem Nieuwpoort naar het stadje om de uitoefening van de katholieke eredienst te verhinderen en de vice-pastoor gevangen te nemen²⁶. Deze was echter getipt en Nieuwpoorts actie leidde tot niets. De kerkeraad van Utrecht deelde zijn bevinding aan de staten mee. Op 20 februari 1583 berichtten de staten aan de burggraaf van Montfoort dat de vice-pastoor van Montfoort *contrarie leere van d'oprechte evangelische leere heeft gedreven nyt sonder groote blasphemie der gereformeerde religie ende haere naevolgers, dat hij oock op de roomsche wijze kynderen gedoopt ende verscheyden personen getrouwt heeft, twelck hij oock in spijt ende weerwille van de staten gecontinueert heeft sonder daervan affstand te willen doen, nyttegenstaende hij daervan tot verscheyden reysen ende oock op seeckere groote peenen jegens den staten te verbueren, vermaent ende daerover geapprehendeert is geweest*. Maar ook de burggraaf treft schuld, die gedoopt dat in het openbaar de mis gecelebreerd wordt, zodanig dat er uit Holland verscheiden klachten zijn gekomen. Als dit voortduurt zal Montfoort daar grote last mee krijgen en zullen de staten te schande gemaakt worden: *soe en verstaen wij in geender manieren dat U Ed. langer toe-gelaten behoort te hebben eenige predicanten aldaer te stellen van de roomsche religie, nemaer soe voorts U Ed. één soude begeeren te stellen dat U Ed. die soude gehouden wesen te stellen van de gereformeerde religie*. De staten rekenen er op dat er de eerstvolgende zondag op de calvinistische wijze gepreekt zal worden, anders zullen zij zelf een predikant sturen. De burggraaf moet bedenken dat de staten van de kant van de Hollanders, die ook pas de pastoor van Hagestein met soldaten de kerk uit hebben laten slepen, te verstaan is gegeven dat zij in de zaak-Montfoort te slap zijn opgetreden, *soo't scandael te groot is dat één stadt alleen in de gantse geunieerde Nederlanden die roomsche religie sal doen exerceren daer alle d'andere provintiën ende steden geen andere dan die gereformeerde religie toe en laeten*²⁷. De burggraaf was overtuigd van de ernst van de zaak en wilde alles liever dan dat er een predikant uit Utrecht zou komen. Drie dagen na de ontvangst van de brief zou het zondag zijn en *mitter ijlen* werd een bode naar Abbenbroek gezonden, de andere heerlijkheid van de burggraaf, waar al de derde achtereenvolgende calvinistische predikant stond: ds. Mathijs Pietersz. Dijckman. De dominee werd geboden ogenblikkelijk naar Montfoort te reizen en daar te gaan preken, totdat Montfoort een eigen predikant zou hebben. Niet lang daarna overleed burggraaf Jan IV en werd hij opgevolgd door zijn zuster Filipotte, gehuwd met Jan van Merode. Deze stuurde een zaakwaarnemer naar Montfoort, die ds. Dijckman nog enkele maanden handhaafde, maar toen weer naar Abbenbroek terugzond. Over de vraag wie de eerste eigen predikant van Montfoort zou moeten zijn verschilden de staten van mening met de Utrechtse kerkeraad. De Utrechtse calvinisten wilden een streng predikant,

degelijk in de leer, die Montfoort zou kunnen omturnen, de staten hadden iemand op het oog die *vredeijk was ende van goede conversatie - - - omme die goede eenicheit, die onder die burgerije es, te mogen onderhouden*. De staten zetten hun voorstel door en ds. Hendrik Bulck werd aangesteld, tot ongenoegen van de Utrechtse calvinisten, *die denselven gaerne wt die stoell alhier souden stooten omme daerinne eenen van haeren te surrogeren*, aldus het stadsbestuur in een brief van 22 oktober 1583²⁸. Ds. Bulck behoorde tot de rekkelijken en had in zijn eerste gemeente Nieuwpoort al de nodige moeilijkheden gehad met de Synode vanwege zijn vrije opvattingen inzake de leer²⁹. Hij bleef maar twee jaar in Montfoort en werd in 1585 opgevolgd door ds. Abraham Jansz. Welsinck alias Van Diemerbroeck. Die had ook zo zijn eigenaardigheden en werd in 1588 door de Utrechtse kerkeraad — bij gebrek aan classes en een provinciale synode in Utrecht — geëxkommuniceerd vanwege *sijn quaet leven*³⁰. Het stadsbestuur van Montfoort wijdde een grote vergadering met de schutmeesters en de oudermannen van de gilden aan deze zaak en besloot dat het zich niets van de Utrechtse calvinisten zou aantrekken en dat de dominee *voortsien sijn dienst ende predick-ambocht binnen Montfoort sal continueren, den stoel bewaeren ende alles doen gelijk een goet ende oprecht gereformeert predicant toestaet ende behoert te doen*³¹. Nadat ds. Van Diemerbroeck — ik citeer de Utrechtse kerkeraad — *van de kercke aldus affgesneden sijnde soo lancx soo meer vervallen ende eenen langen tijt in desen bedroeffden staet gebleven is, heeft Godt, die rijck is in barmherticheyt ende de sijne kent - - - hen eyndelyck desselven wederomme erbarmt ende zijnes verloren schaeps genadelyck aengenomen*. In 1593 bleek de dominee weer in zijn *quaet leven* vervallen te zijn. Een visitatiekommissie die in dat jaar op last van de staten het kerkelijk leven op de Utrechtse plattelandsdorpen in ogenschouw ging nemen, kreeg in Linschoten grote klachten over de toestand in Montfoort, *bezaert zijnde met een persoon niet alleen openbaerlijck als een verrot lidtmaet van 't lichaam Christi sijnre gemeente alhier binnen Utrecht om sijn continueel ende goddeloos, ongeneeslijck quaet leven affgesneden - wesende een zaecke die noyt in eenige kercke geleden en is geweest, self niet in den paeusdom -, maer oock hem noch dagelijx dragende erger als een openbaer potteboef*³². Er volgde opnieuw afzetting. Ook deze keer wilde het stadsbestuur de predikant handhaven *om vrede ende stilheyt onder de burgerije ende gemeente alhier te houden* en omdat *veranderinghe hemlyuden niet en dient*³³, maar de staten bekrachtigden de afzetting en in 1594 vertrok ds. Van Diemerbroeck³⁴. Zijn opvolger ds. Adam Billichy kwam in 1595 en vertrok al een jaar later op beschuldiging van katholieke sympathieën. In een door hem gepubliceerd geschrift kwam hij tot erkenning van de juistheid van bepaalde leerstukken van de katholieke kerk, hetgeen hij overigens later weer herriep. Een herroeping die in Montfoort van de kansel werd afgekondigd³⁵. Nadat tussen 1596 en 1600 ds. Gerrit Blockhoven predikant was geweest in Montfoort, van wiens bediening wij weinig weten³⁶, volgde in 1600 ds. Andries van Oosterbeeck, die in 1616, in schande vanwege zijn vele schulden, stierf³⁷.

Wanneer wij bedenken dat door het ontbreken van een kerkeraad de dominee de enige figuur was, die leiding geven moest aan de hervormden in Montfoort, dan zal duidelijk zijn dat na de trage start ook de snelle wisseling van predikanten — zes in nog geen twintig jaar — de zaak der Hervorming geen goed heeft gedaan. Bovendien waren, vanuit calvinistisch oogpunt bezien, de predikanten ronduit slecht. Zeker, het was een probleem om in zo korte tijd zoveel parochies van dominees te moeten voorzien en onder degenen, die tot het ambt werden toegelaten, was in de begintijd veel kaf onder het koren, maar Montfoort tastte iedere keer mis, alweer vanuit calvinistisch standpunt gezien. Het stadsbestuur vond kennelijk helemaal niet dat het mis tastte. De magistraten verlangden geen militante calvinisten, zij wilden eigenlijk in het geheel geen hervormde predikanten, maar als het niet anders kon, liefst niet al te strenge. Vrijzinnigheid in de leer, katholieke sympathieën en een *quaet leven*, het kon hun wat schelen. Als de vrede onder de burgers maar gehandhaafd

3. Stadsprofiel van Montfoort vanuit het noordoosten.

Gravure, 143 x 219 mm, Steven van Lamsweerde, ca. 1660, Mus. Flehite Amersfoort.

werd en hun gevoelens niet door onverdraagzaam doordrijven gekwest werden. Vanuit dat standpunt gezien had het stadsbestuur het met de hervormde predikanten getroffen. Ds. Dijkman, ds. Bulck, ds. Van Diemerbroeck, ds. Billichy en ds. Blockhoven, alle vijf hebben zij in de kerk van S. Jan Evangelist gepreikt, temidden van alle altaren, heiligenbeelden, schilderijen en heilige vaten, zoals de pastoors voor hen. Nog in 1598, achttien jaar na het religieplakkaat legde de magistraat een bevel van de staten naast zich neer om nu eindelijk eens de kerk voor het hoogfeest van pasen *t'doen suyveren ende ontledigen van altaren, sacramentshuysken, beelden ende andere dyergelijcke overblijffselen van de roomsche superstitionen en de plaetsen vandyen ende andere daer het vereischt bequamelijck te doen repareren, plaesteren, witten ende andersins polijt maecken als't betaempt*. Pas na de scherpe herhaling van het bevel in oktober kreeg Dirk Dirksz. van Eyck opdracht de zuivering uit te voeren³⁸. Het is aannemelijk dat verschillende voorwerpen van de kerk-inventaris bij Montfoortenaren terechtgekomen zijn. Ook werden sommige zaken opgeslagen. Nog in 1612 verkochten de kerkmeesters een partij koperwerk, afkomstig van het OLV-altaar³⁹. Gedurende de 15 jaar tussen 1583 en 1598 was er overigens al geen cent meer aan het interieur van de inventaris uitgegeven. Jaarlijks terugkerende posten in de kerkmeestersrekeningen van voor die tijd voor het schoonmaken en onderhoud van altaren en beelden zijn verdwenen, nieuwe ornamenten werden niet meer aangeschaft. Alleen het uurwerk en het spelwerk in de toren werd in 1585 op initiatief van burggravin Filipotte vernieuwd. Het bedrag dat zij voor dit doel ter beschikking had gesteld werd aangevuld door kollekten. Het stadsbestuur meende voor dit doel een beroep op de bevolking te kunnen doen omdat de vroegere kollekten waren weggefallen: *also men in de kerck nyet meer om en gaet omme uuyt de gemeente te collecteren, dat de gemeente soe binnen als*

*buyten Montfoort woonachtig oock niet belast en worden met de ordinaris beeden ende collectatien die gedaen plegen te worden soe bij de Minnebroeders als broeders van anderen ordenen*⁴⁰. Posten die wel in de kerkmeestersrekeningen blijven gehandhaafd zijn uitgaven voor het orgel. Hoewel er tijdens de calvinistische eredienst niet op het orgel gespeeld werd, ook niet ter begeleiding van het psalmgezang behield de kerk haar orgel en haar organist. In 1608 werd een arbeidsovereenkomst gesloten met een nieuwe organist, mr. Cosmas van Barthen⁴¹. Hij diende het orgel te bespelen iedere zondag voor de predikatie, na de predikatie en omstreeks vijf uur, verder op alle bijzondere preekdagen en bededagen, ook op alle heiligendagen en tussen Allerheiligen en OLV-lichtmis alle woens- en vrijdagen s'avonds ruim een half uur. Dit betekent dat 28 jaar na het religieplakkaat de kerk op de heilige dagen nog open was voor wie deze wilde vieren en de orgelbespelingen op de avonden, iedere zondag en in de winter ook twee maal in de week, kunnen we als een soort officieuze vespers uitleggen. Pas in 1617 kreeg ds. Jan Allarst gedaan dat het spelen op de heilige dagen en in de week verboden werd, evenals het dagelijks kleppen van de klok, het zetten van kaarsen in de kerk e.d. Ook bleek er nog altijd een beeld van S. Joris te zijn blijven staan, dat dan ook wordt weggenomen⁴².

Van één ding kunnen we zeker zijn: missen werden na 1583 in de kerk niet meer gezongen noch gelezen. In dat verband vragen de vikarissen onze aandacht. Hoe hebben zij, wier dagelijkse taak bestond uit het opdragen van missen en het bidden van het koorgebed, de komst van calvinistische predikanten in hun kerk beleefd? Op verschillende wijze, verschillend van vikaris tot vikaris, waarbij gezegd dient te worden dat het kollege van vikarissen ten tijde van de Hervorming al lang niet meer was, wat het oorspronkelijk bedoelde te zijn en ongetwijfeld ook lange tijd geweest was. Het was in verval. Zo was lang niet iedere vikaris priester, soms zelfs geen geestelijke, zodat maar enkelen de verplichtingen van de misfundaties konden nakomen. De overigen trokken wel de inkomsten uit hun vikarie, maar moesten de vikarissen, die priester waren, als hun vervangers laten optreden en hen daarvoor schadeloos stellen. Behalve het hoofdaltaar, gewijd aan S. Jan Evangelist en staande in het heren- of burggravenkoor, waren er in de kerk van Montfoort nog 10 altaren, vervolgens een altaar in het S. Maria Magdalenaghuis en een altaar in het Oude mannenhuis⁴³. Op het hoogaltaar waren twee vikarieën met als vikarissen Aart Hase en Joost van Nieuwpoort. Beiden waren respectievelijk in 1574 en 1575, toen de oorlogsrampen Montfoort teisterden, in grote armoede vertrokken. Van Nieuwpoort naar Utrecht en Hase had overal gezworven tot hij onderdak kreeg in de abdij van Thorn. In 1580 kwam hij terug, maar de inkomsten van zijn vikarie waren zo gering dat hij weer vertrok. Er werd in 1581 een ander in zijn plaats aangesteld, Hendrik Lievensz. van Brussel, een leek, die nadat hij zijn benoeming had gekregen meteen naar Brussel vertrok. De nieuwe burggravin Filipotte was het met zijn benoeming niet eens en vond dat Hase de inkomsten moest krijgen, hij was tenslotte priester en alleen uit armoede vertrokken. Zij ontbood Hendrik Lievensz. op de burcht te Montfoort om hem dit te zeggen. Maar deze werd kwaad toen hij hoorde dat het vikariaat van Montfoort hem dreigde te ontglippen en riep: *Heb ic dan een geladden aell bij de start?*, waarop de burggravin zei: *Ghij sijt een gehylicht persoon ende hebt daerboven tot Bruessell een hoere met kynderen ende oock hyer een hoere met kynderen!* Hendrik Lievensz. vertrok daarop weer naar Brussel, maar nam een gedeelte van de administratieve bescheiden van de gemene vikarissen mee, die hij in 1594 nog steeds niet teruggegeven had. Behalve het hoogaltaar stond ook het altaar van S. Anthonis in het herenkoor, waarvan vikaris was Gelis van Gottingenes, wiens vader in Mechelen woonde en die zelf ook niet in Montfoort resideerde. Ook hij was waarschijnlijk een leek. Behalve het heren- of burggravenkoor was er het S. Janskoor of gerechtskoor. Daar stond het altaar van S. Jacob, dat bediend werd door de vikaris Jorifaas Jansz. Reael, een residerend priester. Van de overige altaren werden er nog maar enkele door gekwalificeerde priesters bediend en door vertrek of sterfgeval

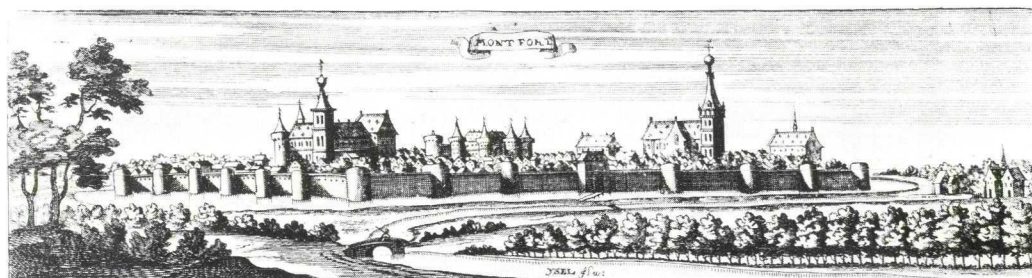
bleven er sinds 1583 eigenlijk nog maar vier over: Willem Gerritsz. Bosschert, sinds 1554 vikaris van het S. Joostaltaar, Cornelis Cornelisz. van Oudewater, sinds 1561 vikaris van het S. Jorisaltaar, Jan Jansz. Roest, sinds 1574 vikaris van het S. Maria Magdalena of H. Geestaltaar en Mathijs Klaasz. Cuper, vikaris van het H. Kruisaltaar.

Ds. Dijkman, de tijdelijke predikant uit Abbenbroek, kreeg in 1583 meteen het pastoorsgoed en het aandeel dat pastoor Rombout de Pentere had gehad in het fonds van de gemene vikarissen⁴⁴. Ds. Hendrik Bulck kreeg daar nog eens 100 guldens uit datzelfde fonds bovenop, zij het na de nodige strubbelingen met de vikarissen. Bovendien kreeg hij, nadat de staten hiertoe bevel hadden gegeven, de pastorie ter beschikking, waaruit vice-pastoor Cornelis Klaasz. de Goede werd verwijderd⁴⁵. Deze vertrok naar zijn vaderstad Leiden, waar hij in 1586 stierf. De meester van de latijnse school, die altijd tamelijk veel leerlingen had gehad en door de ouders werd betaald, zag mede door de Hervorming zijn leerlingenaantal tot 4 of 5 teruglopen en het stadsbestuur besloot ook hem jaarlijks 100 guldens uit de pot van de gemene vikarissen toe te kennen⁴⁶. Over dit alles klaagden de overgebleven vikarissen steen en been, maar desondanks probeerden zij hun verplichtingen na te komen. Zij gingen na de komst van ds. Dijkman onmiddellijk door met het lezen van missen in partikuliere huizen. Op 12 december 1583 schrijven de staten van Utrecht dat hun ter ore is gekomen *dat alsnoch missen ende dyergelijke ceremoniën op de roomsche manieren in eenige huysen ende andere plaetsen in't heymlick binnen de voorsz. stede gedaen worden*⁴⁷. Het is zelfs waarschijnlijk dat de vikarissen nog koordiensten in de kerk zijn blijven doen, waarmee ook het orgelspel verband kan houden. Als in 1588 ds. Abraham Jansz. van Diemerbroeck salarisverhoging krijgt, hem uit te betalen door de vikarissen, moet hij beloven zich niet met het goederenbeheer van de vikarissen te zullen bemoeien maar alleen met zijn dienst en predikambt, en dan zegt het kontrakt: *ende dit alles in respecte dat d'voorsz. Abraham Jansz. meer dienst ende arbeyts als de residerende vicarissen in der kercke van Montfoort es*⁴⁸. Hieruit kan men opmaken dat ook de vikarissen nog dienst deden. Op de provinciale synode van Zuid-Holland in 1597 komen klachten binnen uit Woerden *aengaende particulierlijck de superstitiën ende openbare affgoderien, die te Montfoort gheschieden tot groot nadeel van de naestgheleghen classe van Woerden*⁴⁹. Deputaten worden afgevaardigd terstond met de burggravin te spreken en deze beloofde er onmiddellijk een eind aan te zullen maken maar er gebeurde niets. Als in 1606 eindelijk een provinciale synode te Utrecht bijeenkomt klaagt ds. Andries van Oosterbeeck uit Montfoort over *den droevigen stand der kercken aldaer ter oorsake van de veelvuldige exercitien der roomscher kercken, die daer gepleecht worden, - - - dat hij 't avondmael twee maal in 't jaer houdt weynich communicanten heeft, te weten maer 30 in getale, dat daerder te vooren 300 (somtjids op feesten wel 500 of 600) toehoorders waren, nu maer 100 zijn doordien zeecker paep, heer Hendrick genoempt, van Utrecht aldaer comende, den loop des evangeliums verhindert door missen te doen, prediken, doopen etc.*⁵⁰. Hierbij sluit aan een klacht geuit op de provinciale synode van Zuid-Holland in 1607. In Oudewater worden alleen's zondags kinderen gedoopt. De mensen van het platteland klagen daarover, omdat het gevaar bestaat dat kinderen ongedoopt sterven. *Ooc geschiet het dat se terstont dreygen te loopen na Montfoort, haerdicht bij geleegen om hare kinderen aldaer bij een pape te laeten doopen*⁵¹.

Dames en heren, het wordt tijd dat wij het proces der Hervorming in Montfoort gaan evalueren. Ondanks de schaarste aan bronnen, waardoor vele details en vooral namen ons noodgedwongen ontgaan, zijn er enkele duidelijke lijnen te onderkennen. Het protestantisme is Montfoort door de Utrechtse overheid opgelegd. Binnen het stadje vond het geen enkel steunpunt en miste het iedere stimulans. Het stadsbestuur volgde de bevelen van de staten op, omdat het niet anders kon, maar niet van harte en met grote vertraging. Het wist zich hierin gesteund door de burggraaf c.q. de burggravin, en de oorzaak hiervan was niet religieus, maar vooral politiek. Het onafhankelijkheidsstreven van de burggraven, dat op

een eeuwenlange traditie kon bogen, werd gewoon voortgezet. Het voorschrijven van de wet vanuit Utrecht, tot in kleine details en nu ook op het punt van de godsdienst, stuitte de bestuurders van Montfoort tegen de borst. Als de stadhouder in 1588 zelf naar Montfoort komt *om ordre te stellen datter aengesteld mochten worden gereformeerde ende goede patriotten*, krijgt hij ten antwoord dat het vanouds de burggraaf is, die de leden van het stadsbestuur pleegt te benoemen en daarbij geen aanwijzingen nodig heeft⁵². De dominees konden preken, zij het tussen de altaren en de beelden, maar meer dan het strikt noodzakelijke kwam het stadsbestuur hen niet tegemoet. Zij hadden slechts een hongerloon om met hun gezinnen van te leven. Eén keer komt men zelfs in de verleiding kwade opzet aan het stadsbestuur toe te dichten als zij uitgerekend aan ds. Van Diemberbroeck, berucht om zijn *quaet leven*, vrijdom schenken van aksijns op bier⁵³. Van de eerste predikanten ging geen enkele stimulans uit om de nieuwe religie met hart en ziel te omhelzen. Aan de andere kant bood ook de katholieke geestelijkheid niet zo'n verheffend beeld. De pastoor was dood, de vice-pastoor en vele vikarissen waren vertrokken en de weinige, die nog in Montfoort achtergebleven waren, hadden onderling krakeel over het beheer van de memoriegoederen⁵⁴. En de bevolking? Het zal in Montfoort wel zo geweest zijn als elders: enkele vurige voorstanders van het nieuwe, enkele verwoede aanhangers van het oude en een grote massa onbeslist, die de kat uit de boom keken, die evenals vroeger naar de kerk bleven gaan en daar nu de calvinistische predikatie hoorden, zonder dat men kon zeggen dat zij hervormd dan wel katholiek waren. Een geregeld gehoor van 300, soms oplopend tot 500 à 600 mensen in de protestants geworden kerk, zoals ds. Van Oosterbeek getuigde, zegt op zichzelf niets, onder hen zullen er zeker geweest zijn, die ook de missen in de partikuliere huizen door de vikarissen frekwenteerden. Ook de houding van de plattelandsbewoners, die in Oudewater niet direkt hun zin kregen om een kind te laten dopen door een dominee en het door een priester lieten doen, is typerend voor het vacuum waarin zich de gewone man bevond. Niet minder kurieus is het testament van de vikaris van het H. Kruisaltaar, Mathijs Klaasz. Cuper, die in 1602 nog gelden legateert aan de kerk en daarnaast aan zijn kollega's vikarissen voor het lezen van missen in partikuliere huizen, *maer als men in de kercke sal mogen dienst doen*, dan moeten veel grotere bedragen voor de missen worden uitgetrokken⁵⁵. De hoop dat de zaken alsnog een keer zouden nemen, was dus nog niet vervlogen.

Aan de overgebleven vikarissen komt, vanuit katholiek standpunt bezien, de eer toe dat zij in de periode van onbeslistheid, de continuatie van katholieke diensten hebben gewaarborgd. Toen in het begin van de 17e eeuw een katholiek priester vanuit Utrecht geregeld in Montfoort sakramentele handelingen kwam verrichten, vond hij daar een basis om op voort te bouwen. Deze *paep Hendrick*, zoals ds. Van Oosterbeek hem noemt, was de eerste van een nieuw soort priesters, geschoold in de contra-reformatische ideeën, bereid om

4. Stadsprofiel van Montfoort met de IJssel op de voorgrond.

Gravure, 62 x 240 mm, anoniem, ca. 1674, uit A. Peeters, *Thoonel der steden* --, RA Utrecht top.atl. nr. 536.

ontberingen te lijden, meestal onberispelijk van levenswandel en fel. Sindsdien werd de scheidslijn duidelijker, het aantal onbeslisten nam af, vooral ten voordele van de katholieken. Wij zagen al dat ds. Van Oosterbeek binnen een paar jaar zijn aantal geregelde kerkgangers zag verminderen met twee-derde. De klachten over het optreden van de Montfoortse katholieken nemen in de 17e eeuw toe; zij gaan zich steeds openlijker uiten, overtreden herhaaldelijk de plakaten en houden zelfs processies, terwijl de magistraat eerder, in 1607, de processies op H. Sakramentsdag had afgeschaft om geen aanstoot te geven⁵⁶. Sinds 1618 hebben zij een geregelde priester, die men als pastoor kan beschouwen⁵⁷. Weliswaar ziet het stadsbestuur zich zo nu en dan genoodzaakt hem de stad uit te wijzen op bevel van de staten, maar een nieuwe priester staat gereed om hem op te volgen. De 30 protestantse communicanten uit 1606 zijn in 1651 toegenomen tot 100⁵⁸. Daar stonden in 1630 400 katholieke communicanten tegenover, alleen van binnen de stad, met nog eens 400 die van buiten kwamen⁵⁹. De verhoudingen in Montfoort hebben zich gedurende de twee eeuwen dat het calvinisme de macht in handen had, eigenlijk nauwelijks gewijzigd. Op het einde van die periode, bij de volkstelling van 1809 stond tegen een zielenaantal van 329 hervormden het getal van 1026 katholieken⁶⁰. De protestantisering van Montfoort, zoals die de staten van Utrecht voor ogen had gestaan, is mislukt. In de eerste halve eeuw waarin de beslissing viel, wilde het stadsbestuur voor alles de rust en vrede onder de bevolking bewaren. Het is daarin geslaagd. Katholieken en protestanten hebben in die periode al het mogelijke gedaan om elkaar te ontzien. Klachten over en weer kwamen bijna uitsluitend van buitenaf. Dames en heren, het stadsbestuur heeft thans nog weinig meer te vertellen in godsdienstzaken en bevelen van het provinciaal bestuur zal het zeker niet meer zo gemakkelijk naast zich neerleggen, maar in het bevorderen van de eendracht onder de burgerij heeft het zeker nog een taak. Als het zich daarvan goed weet te kwijten, handelt het in de 16e eeuwse traditie en zeker ook in de geest van het stadsrecht.

Noten

1. RA Utrecht, staten, nr. 545 (hoofdgeld ingezetenen Montfoort).
2. G. Brom en L.A. van Langeraad, *Diarium van Arend van Buchell*, Amsterdam 1907, blz. 268.
3. S. Muller Fz., *Catalogus episcoporum ultrajectorum* (ca. 1342), in: *BMHG*, II (1888), blz. 493. De jaartallen geven de episkopaatsjaren aan.
4. Zie over de macht en de lotgevallen van de burggraven M.P. van der Linden, *De burggraven van Montfoort in de geschiedenis van het sticht Utrecht en het graafschap Holland* (ca. 1260-1490), Assen 1957, en A.J. Maris, *Bijdrage tot de geschiedenis van Montfoort*, in: *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1953, blz. 110-129.
5. Voor het eerst vermeld OSU, IV, nr. 1777 (1270 mei 17).
6. Twee maal wordt de kerk van Montfoort genoemd in lijsten van opgebrachte tienden voor het heilige land over 1275-1280, J.G.C. Joosting en S. Muller Hz., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht*, I, Den Haag 1906, blz. 10 en 12; verder OSU, IV, nr. 2124 als *ecclesia de Heeswijc sive Muntforde* (1282 juli 18) en nr. 2166 als *ecclesia de Montfort* (1283 juni 7).

7. Zie voor beide stichtingen C. Dekker, Inventaris van de archieven van de kerk van S. Jan Baptist te Wijk bij Duurstede, 1358-1961, Utrecht 1977 (inleiding).
8. RA Utrecht, heerlijkheid Montfoort, nr. 85 (1400 dec. 5).
9. Zo leggen wij tenminste de post uit in de rekening van de vikaris-generaal: *item de licencia procuratoribus fabrice ecclesie parochialis de Montforde concessa, ut dictam ecclesiam frangere, reformare eciam ut quasdam pecias terrarum et alia bona ad fabricam dicte ecclesie spectantia vendere et pecunias exinde provenientes in meliores usus ecclesie predictae convertere valeant - - - 57 lb. 15 s.*, K. Heeringa, Rekeningen van het bisdom Utrecht, 1378-1573, II, Utrecht 1932, blz. 14, 15.
10. Zie de belangrijke studie van L.A.M. van Sasse van IJsselt, De Geschiedenis van de Johanniter Orde en haar commanderij te Montfoort, in: Bijdragen tot de geschiedenis van de Johanniter Orde en haar commanderij Montfoort, Montfoort 1976, blz. 26-79.
11. Het schrijven wordt aangehaald in de hierna te noemen civiele sententies van het hof van Utrecht, RA Utrecht, recht.arch. nrs. 188-1 (1531 mei 27 en juli 31), 188-2 (1533 mei 31).
12. Ibidem, nr. 99-3, procesnrs. 212, 213.
13. A.C. Hellema, De Grote of St. Janskerk te Montfoort, Alphen a.d. Rijn 1975, blz. 47.
14. GA Montfoort, nr. 25-1 (resoluties), brief stadsbestuur aan de staten, 1573 dec. 21.
15. RA Utrecht, staten, nr. 279-1, brief stadsbestuur aan de staten met bijlage, 1577 juni 16.
16. I.H. van Eeghen, Dagboek van broeder Wouter Jacobsz., prior van Stein, Amsterdam 1572-1578 en Montfoort 1578-1579, 2 dln., Groningen 1959-1960.
17. RA Utrecht, staten, nr. 231-2, resol. staten, 1581, nov. 15.
18. GA Montfoort, nr. 25-1, brief staten aan het stadsbestuur, 1581 apr. 22.
19. Maandblad Gen.-her.Gen. De Nederlandsche Leeuw, 42 (1924), kol. 146-148.
20. *Cui dominus de Montfoort respondit, se id non posse facere nisi prius dominus officialis ecclesias Traiectenses visitaverit, meretrices abegerit ac inibi et aliis locis decreta concilii a principio usque ad finem observentur, se tunc visitationem hic admissurum*, F.A.L. van Rappard en S. Muller Fz., Verslagen van de kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16e eeuw, Amsterdam 1911, blz. 356.
21. Van Eeghen, a.w., II, blz. 764.
22. P.L. Muller, De partijstrijd te Utrecht over de Nadere Unie, in: Verspreide Geschriften, Leiden 1906, blz. 204-255; Dezelfde, Stukken over den tegenstand der Utrechtse katholieken onder leiding van de scholaster van Oudmunster Jacob Cuyntorff, tegen de Unie van Utrecht, in: BMHG, 9 (1886), blz. 393-472.
23. RA Utrecht, staten, nr. 279-1, brief burggraaf aan de staten, 1581 jan. 22.
24. Ibidem, brief stadsbestuur aan de staten, 1581 dec. 15.
25. Ibidem, nr. 231-2, resol. staten, 1582, apr. 26.
26. Diarium Arend van Buchell, ed. Brom en Langeraad, blz. 78.
27. GA Montfoort, nr. 25-1, brief staten aan de burggraaf, 20 febr. 1583. Deze en enkele andere hierna te noemen brieven zijn (slecht) uitgegeven door J. Putman en A.A.J. van Rossum, Invoering der zoogenaamde Hervorming en eenige stukken over de eerste predikanten te Montfoort, in: Archief gesch. aartsbisdom Utrecht, 4 (1887), blz. 1-5.
28. Ibidem. De brief geeft een overzicht van de gebeurtenissen sinds de komst van ds. Dijkman.
29. F.L. Rutgers, Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw, Den Haag 1889, blz. 545, 553, 589.
30. RA Utrecht, staten, nr. 364-21.
31. GA Montfoort, nr. 25-1 (1588 juni 27).
32. (H. Verloren van Themaat), Rapport over de vicariegoederen in hun verband tot de andere kerkelijke goederen in de provincie Utrecht, z.p., z.j., bijlagen, blz. 181.
33. RA Utrecht, staten, nr. 364-21.
34. GA Montfoort, nr. 25-1 (1594 okt. 8).
35. J. Reitsma en S.D. van Veen, Acta der provinciale en partikuliere synoden - - -, III, Groningen 1894, blz. 70, 82-84, 102-104, 125, 141, 161, 184.
36. Ibidem, blz. 170.
37. Zijn weduwe Anichgen Dirksdr. verzocht aan het stadsbestuur een jaarlijkse alimentatie, die geweigerd werd omdat zij er de oorzaak van was geweest *dat haer zalige man is gecomen in schande ende verloop van schulden, waervan noch vele staen en betalen*, GA Montfoort, nr. 25-2 (1617 apr.

- 13). Ds. van Oosterbeeck trachtte in zijn leven wat bij te verdienen door vertaalwerk uit het latijn, o.a. werken van Erasmus, *ibidem*, nr. 32 (1611).
38. GA Montfoort, nr. 25-1 (1598 okt. 14 en 18).
39. *Ibidem* (1612 okt. 4).
40. *Ibidem* (1585 febr. 2).
41. GA Montfoort, nr. 247 (1608 aug. 22).
42. GA Montfoort, nr. 25-2 (1617 mrt. 9).
43. Voor de vikarieën in Montfoort zij verwezen naar RA Utrecht, staten, nr. 489, het in noot 32 genoemde Rapport, en H. Verloren van Themaat, *Geschiedenis der vicarieën en het vicarierecht in de provincie Utrecht - - -*, Utrecht 1881.
44. *Ibidem*, brief stadsbestuur aan de staten, 1583 okt. 22.
45. *Ibidem*, brief staten aan het stadsbestuur, 1583 dec. 12.
46. *Ibidem*, (1589 nov. 30, 1590 jan. 18); RA Utrecht, staten, nr. 489.
47. GA Montfoort, nr. 25-1 sub dato.
48. *Ibidem*, (1588 nov. 5).
49. Reitsma en Van Veen, a.w., III, blz. 91 en 109.
50. Reitsma en Van Veen, a.w. VI, blz. 299.
51. Reitsma en Van Veen, a.w., III, blz. 271.
52. GA Montfoort, nr. 25-1 (1588 febr. 2).
53. *Ibidem*, (1591 mei 2).
54. RA Utrecht, staten, nr. 300-1.
55. GA Montfoort, nr. 524.
56. GA Montfoort, nr. 25-1 (1607 mei 31).
57. Zie voor katholiek Montfoort in de 19e eeuw: J.H. Hofman, *Sprokkels uit het archief der stad Montfoort*, in: *Arch.gesch. Aartsbisdom Utrecht*, 5 (1878), blz. 401-475.
58. RA Utrecht, classis Utrecht, nr. 201.
59. Zie de missieverlagen van de Hollandse Zending, die soms nog hogere getallen kommuni-kanten noemen, afhankelijk van de uitgebreidheid van het plattelandsgebied, *Arch. gesch. Aarts-bisdom Utrecht*, 10 (1882) blz. 193, 194; 12 (1884). blz. 198, 199; 18 (1890) blz. 6; 68 (1949) blz. 241.
60. J.A. de Kok, *Nederland op de breuklijn Rome-Reformatie*, Assen 1964, blz. 345.

door Jhr. Mr. L.A.M. van Sasse van IJsselt

Aldus luidt de tekst van de affiche, oproepend om deel te nemen aan de herdenking van het feit dat op zondag na St. Urbanusdag, 28 mei 1329, iets heeft plaatsgevonden dat voor Montfoort van uitzonderlijke betekenis is geweest en ook nog steeds is.

Oppervlakkige lezing zou kunnen doen vermoeden dat er reeds in 1179 een nederzetting bestond waaraan 150 jaar later stadsrechten zijn gegeven. Echter, historisch gezien is er voor dat vermoeden geen plaats. Er bestaat geen enkele aanwijzing voor dat binnen wat nu het gebied der gemeente Montfoort is, in 1179 iets aanwezig is geweest dat op de naam nederzetting aanspraak zou hebben kunnen maken.

Degenen die de affichetekst samenstelden (en daarbij kennelijk niet zonder historisch inzicht handelden), moeten iets anders op het oog hebben gehad en wel dit dat de benaming Montfoort, thans door de feestvierende gemeente gedragen, al 800 jaar bestaande is.

Montfoort 800 jaar

In 1178 overleed de Utrechtse bisschop Godefrid van Rhenen. Hij werd bij de kathedraal St.-Maarten — teraardebestellingen binnen kerkgebouwen waren toen nog niet zeer gebruikelijk — begraven. Binnen de kerk werd, mogelijk op een paneel, een drieregelig latijns versje aangebracht met het doel de herinnering aan de overledene levendig te houden. In het versje¹ wordt de bisschop, die ook landsheer van het Sticht was, geprezen omdat hij de belangen van zijn vorstendom ten zeerste had gediend door de oprichting van vier sterkten, de Horst, Vollenho, Woerden en Montfoort².

Met de constructie van de eerste drie werd beoogd, alle geschiedschrijvers zijn het daarover eens, het Sticht te beveiligen tegen invallen resp. van Geldersen, Friezen en Hollanders. Die eensgezindheid ontbreekt waar het betreft de oprichting van de sterkte Montfoort. Sommigen menen dat zij een tweede verdediging tegen Holland was, anderen weer, stellende dat die sterkte niet aan of bij een grens gelegen was, menen dat zij moest dienen om van daaruit de lastige, roerige en soms rebelse stad Utrecht in bedwang te houden. Er zijn ook nog andere opvattingen. Om zo goed mogelijk te kunnen doorgronden welke de bedoelingen waren die bij de oprichting hebben voorgezeten, is het noodzakelijk de plaats waar zij gebouwd werd aan nadere beschouwingen te onderwerpen. Omtrent die plaats heerst weer unanimitieit: zij lag aan de IJssel daar waar later een even groot als fraai kasteel ontstaan is.

In de elfde eeuw is begonnen met het ontginnen en in cultuur brengen van de uitgestrekte wildernissen die de Lopikerwaard (een naam die in 1287 al bestond) grotendeels in beslag namen. Dit ontginningswerk is te danken aan kerkelijke instellingen, met name de Utrechtse

kapittels of enige daarvan, alsmede aan particuliere personen. Zij gingen, de kartering bewijst het, volgens verstandige, zelfs vernuftige plannen te werk. De primitieve werkinstrumenten en de schaarste aan plaatselijke bevolking zullen veroorzaakt hebben dat slechts langzaam kon worden gevorderd. Omstreeks 1170 moet het overgrote deel van de waard al veranderd zijn in een gebied waar landbouw en veeteelt intensief werden beoefend, terwijl ook jacht en speciaal visserij van betekenis zijn geweest. De Lopikerwaard was een belangrijk productiegebied geworden waar overschotten konden worden gekweekt die geëxporteerd moesten gaan worden. De uitvoer zal, het kan niet anders, zich hebben gericht op plaatsen waar bevolkingsconcentraties te vinden waren en het mag voor zeker worden gehouden dat de snel zich ontwikkelende en uitbreidende stad Utrecht groot afneemster van agrarische producten werd. Te Utrecht begonnen ambacht en kleine nijverheid sterk op te komen — de later zo machtige gilden zouden er uit gaan voortkomen — en leverde goederen op die in de waard even gezocht als onmisbaar waren. Een omvangrijke ruilhandel, in handen van de talrijke Utrechtse kooplieden, is allengs gegroeid. Kortom, Utrecht werd een belangrijke, zo niet de belangrijkste markt voor de Lopikerwaard.

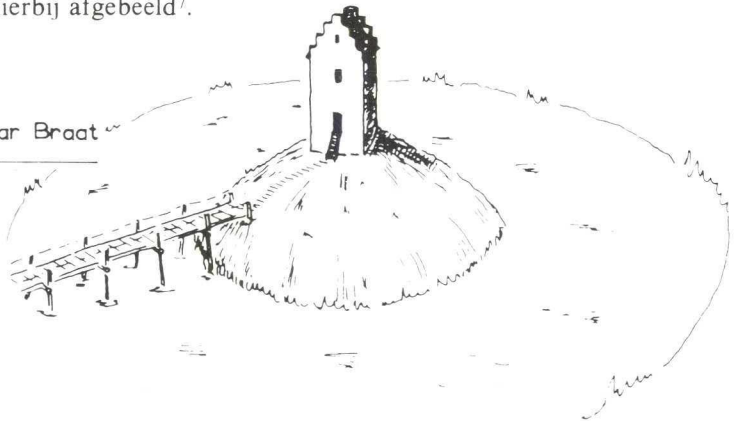
In die dagen ging veel goederenverkeer over water, met kleine vaartuigen wel te verstaan; aan het einde der vijftiende eeuw behoeft de Vaartse Rijn die Utrecht met de Rijn en zijn stroomgebied verbond, niet dieper te zijn dan 140 cm! De geringe capaciteit der scheepjes maakte dat ook het goederenvervoer over land door middel van met ossen, ezels en honden voortbewogen wagens en karren, niet zonder belang was, gezwegen dan nog van personenvervoer te voet en te paard. Het verkeer Lopikerwaard-Utrecht vice versa dat van de wateren gebruik maakte, was aan grote en zeer tijdrovende omwegen onderworpen, hetgeen het gebruik maken van een directe weg over land gestimuleerd zal hebben. Dit verkeer ontmoette echter een obstakel van belang: de IJssel. Zo omtrent 1170 was zij nog een machtige stroom, via de Lek in rechtstreekse verbinding met de Rijn en zeer veel bovenwater afvoerend. Toen was de IJssel nog onbedwongen en ongebaggerd. Bij bochten en verengingen vormden zich klei- zand- en grindbanken die bij lage waterstanden de mogelijkheid openden om, zij het niet zonder bezwaren, zelfs met voertuigen over de rivier te trekken. Zulke oversteekplaatsen heetten foorden of voordens³, vgl. b.v. Amersfoort, Westervoort. Daarheen richtten zich goederen- en personenvervoer. Waar goederen en waren samenkwamen waren dieven, rovers en bandieten, het volkje dat zich ten doel stelt wat anderen gezaaid en tot wasdom gebracht hebben zonder moeite te oogsten, niet ver meer. Men diene daarbij niet over het hoofd te zien dat door het toen geldende systeem van verbannen en vredeloos verklaren, er velen waren die anders dan door roof en geweldpleging, geen kans zagen aan de kost te komen⁴. Tegen deze lieden die een ware plaag vormden, moesten wegen en foorden beschermd worden. Op een plaats waar de IJssel in de richting Utrecht, overtrekbaar was en dus veel goederen aankwamen, is een sterkte gebouwd die voornamelijk diende voor wat wij politiebewaking noemen. Tevens zal zij de bijrol hebben vervuld van als subsidiaire verdediging tegen legerbenden dienst te doen. Dwangversterking tegen de stad lijkt ± 1170 anachronistisch. Integendeel, wij kunnen er wel zeker van zijn dat Utrecht er het grootste belang bij had dat het goederenverkeer ongestoord kon verlopen en dus de bouw van de sterkte gestimuleerd zal hebben evenals dit het geval zal zijn geweest met die kapittels welke in de Lopikerwaard grootgrondbezit hadden.

Het verloop van de geschiedenis geeft duidelijke aanwijzingen dat er een relatie heeft bestaan tussen de stad Utrecht en de burggraven van Montfoort welke, afgezien van welhaast onvermijdelijke onenigheden, doorgaans een zeer goede is geweest. Het hoogtepunt van die goede betrekkingen ligt wel onder burggraaf Jan III (†1521). Hij is zelfs uitgeroepen tot beschermheer van de stad en werd oppercommandant van haar leger. Wegens zijn grote verdiensten beloofde de stad hem met de schenking van een zeer fraai huis gelegen te Utrecht aan de Nieuwegracht, vlak bij de Brigittenstraat. Toen in 1490 de Hoeken te Utrecht er het

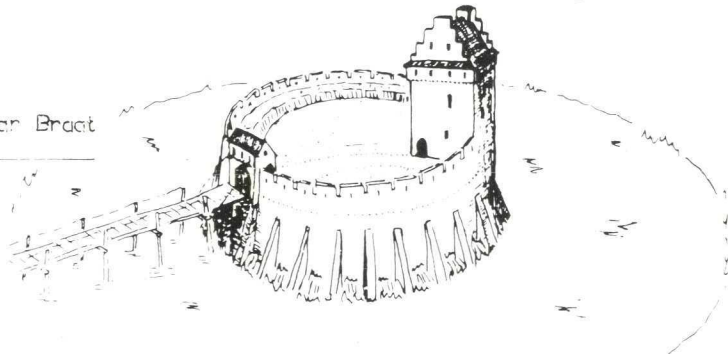
bijlste bij moesten neerleggen vestigden velen hunner zich te Montfoort, daarmede een periode van grote bloei voor het stadje inluitende. Neen, dat de sterkte, later het slot Montfoort, bestemd was om Utrecht in bedwang te houden is een stelling die in de feiten geen steun kan vinden.

Dat de sterkte Montfoort bij een foorde werd gebouwd is door enkele schrijvers⁵ met recht verondersteld. Door hen wordt de naam in twee delen gesplitst „Mont” en „foort”. Het eerste deel is dan volgens hen een zeer oude term voor een sterkte en het tweede voor een foorde. Echter, zij verklaren niet hoe de **d**-klank in een **t**-klank veranderd kan zijn geworden. In het bovenaangehaalde versje komt **Montfoort** niet voor maar wel **Montfort**. Dit laatste woord is zo opvallend dat het enige verbazing wekt dat er nooit aandacht aan is gewijd. Alle kenners van het latijn en laat-latijn zullen bevestigen dat **Montfort** in die taal niet voorkomt. Het versje geeft drie benamingen welke aan de streektaal ontleend zijn, maar ook daarin past Montfort niet. De conclusie moet wel deze zijn dat de sterkte gebouwd is binnen een terrein waarin nog geen benaming voorhanden was die op haar kon worden toegepast en dat er bijgevolg een naam bedacht moest gaan worden. Een aantal geschiedkundigen hebben dit aan gevoeld en zij opperen dat Montfort een modenaam was⁶. Om er uit te kunnen komen moet nagegaan worden hoe zo'n laat twaalfde-eeuwse sterkte er heeft uitgezien. Zeer simpel: op een natuurlijke verheffing van het terrein en bij gebreke daarvan op een kunstmatige verhoging werd een, in de vroegste tijd mogelijk houten toren gebouwd. Daaromheen werd een gracht gegraven waarover een houten brug werd gelegd. In 'n latere fase werd de toren van (bak)steen en werd binnen de gracht een wal of muur opgericht. Een schets van zo'n eenvoudige constructie wordt hierbij afgebeeld⁷.

BORSSELE, vrij naar Braat
toestand ca. 1200

BORSSELE, vrij naar Braat
toestand XIII a

1. Voorbeelden van een mottekasteel in de dertiende eeuw⁴⁶.

Omstreeks het midden der twaalfde eeuw begint het in het franse taalgebied, dat in zuidelijke richting de Loire nog niet had overschreden, van Montforts te wemelen. Gaat men er de oorsprong van na dan stuit men steeds op een sterkte, een toren op een al dan niet kunstmatige verhoging gebouwd. Montfort, dat versterkte hoogte of versterking op een hoogte betekent werd een technische term, ook buiten Noord-Frankrijk gebruikt, voor constructies als hiervoren werden beschreven. Een prototype schijnt in Palestina te vinden geweest te zijn waar het door kruisvaarders werd geprobeerd. Sommige van die Montforts in het Heilige Land, b.v. één dat in West-Galilea lag, werden beroemd door de dapperheid en opofferingsgezindheid van hun bezettingen. In de twaalfde eeuw was de verknochtheid tussen West-Europa en het Heilige Land nog zeer sterk. Met graagte werden in Palestina gebruikte benamingen overgenomen, zij dienden dan ook om aan te zetten tot het betonen van even grote moed en doodsverachting als waarvan kruisvaarders getuigenis hadden afgelegd. De technische term kreeg daardoor ook nog een bijbetekenis. Men zou van modewoord kunnen spreken, echter bedenkende dat dit met een diepe zin geladen was. Wij kunnen nu begrijpen wat er zo'n 800 jaar geleden gebeurd is: bij een foorde in de IJssel moest een sterkte worden gebouwd. Het terrein bood niet de mogelijkheid van naamgeving en daarom werd een gangbare doch niettemin franse technische term gekozen die tevens de aantrekkelijkheid van „modewoord” bood.

Montfort hield het lang uit. In de — spaarzame — akten komt het woord soms ook als Muntfort voor⁸ totdat omstreeks 1250 een kentering begon in te treden. Montfort begon allens te wijken voor Montfoorde⁹ totdat circa 1280 dit woord de voorlopige overwinning wist te behalen. Wederom kunnen wij begrijpen wat er gebeurd is. Montfort ook al werd het op zijn streektaals uitgesproken, bleef een frans, een vreemd woord. De klank fort leek zeer sterk op foord(e) en in het spraakgebruik verving 't laatste het eerste. De nieuwe klank ging tenslotte ook de akten beheersen.

Een parallel is met het Limburgse Montfort te trekken. Het geluk wil dat er een charter uit 1259 bestaat waarin dat Montfort nauwkeurig is beschreven¹⁰. Op een kunstmatige hoogte stond een versterkte toren omgeven door een wal met gracht waaroverheen een houten brug lag. Bij de sterkte behoorde ook een oppervlakte aan ploegland, blijkbaar bestemd om het garnizoentje van broodgraan te voorzien. In Limburg is de franse technische term-modewoord ongerept bewaard gebleven, maar dáár was dan ook geen foorde aanwezig. Door de evolutie van fort naar foorde wordt aannemelijk dat, zoals wij en anderen veronderstelden, ons Montfoort bij een oversteekplaats van de IJssel werd opgericht.

Nadere bevestiging van de juistheid wordt verkregen door dat uit 13de eeuwse akten blijkt¹¹ dat toen een der belangrijkste attributen van de sterkte een veer was. Kennelijk is het verkeer zo toegenomen dat het primitieve gedoe van over en door de rivier trekken te lastig werd en een veer tot stand kwam dat ook bij hogere waterstanden de overtocht mogelijk maakte. Een brug was er in 1329 nog niet, maar wel al in 1352. Wij zullen daar nog op terugkomen. Door de aanleg van de brug zal het veer sterk in belangrikheid zijn achteruitgegaan.

In de oorkonde van 28 mei 1329 komt enige malen „Montphoerde” voor. Die **d**-klank handhaafde zich nog lange tijd totdat omtrent 1475¹² Montfoort begon op te komen, spelling die na 1500 gehandhaafd blijft.

Ook in dit geval is de verandering makkelijk te verklaren. Er was al lang een brug, van het veer hoort men niet meer en de herinnering aan de foorde moet geheel uitgewist geraakt zijn. Om over Montfoorders of Montfoordenaren te spreken lag niet goed op de tong en wekte bovendien onplezierige associaties met moorders en moordenaren. In de volksmond werd daarom de **d**-klank in een **t**-klank omgezet en zo is het tot op heden gebleven, ook in de officiële akten. Amersfoort vertoont eenzelfde ontwikkelingsgang. Het is tegenwoordig zeer modern, om niet te zeggen progressief, er zich over te beklagen dat in de geschiedschrijving over de middeleeuwen, om met papa Kege uit de Camera Obscura te spreken, het woord

steeds gelaten moet worden aan „adelijke heren en grote hanzen” en dat de gewone man niet meer is dan een schimmige achtergrondfiguur. Men wil dat veranderen en die gewone man — wat daar dan ook onder te verstaan is — van achter de coulissen weghalen en op de voorgrond plaatsen. Geschiedschrijving is onverbrekkelijk aan documenten gebonden. Voor wat de middeleeuwen aangaat hebben de heren en hanzen zeer vele sporen nagelaten, de anderen weinig of niet. Van de achtergrond voorgrond te gaan maken is geen geschiedschrijving meer maar wordt het vertellen van verzinsels. Daar valt niets aan te willen of te veranderen. Nochtans, de gewone man is niet geheel zonder invloed op de documenten geweest. Het bewijs ligt in hetgeen hierboven over de evoluties van het woord Montfoort is gezegd. Zij werden door het spraakgebruik van the man in the street bepaald. Ook aan de kracht die daarvan uitgaat valt niets te willen. Interessant ook is het dat die evoluties een beeld geven van veelvuldige omgang van heren en hanzen met de gewone man, een omgang zo intensief tevens dat zijn spraakgebruik het hunne is geworden.

Een muggezifter zal zeggen dat de tekst der affiche niet klopt, want ten eerste is de geëvolueerde naam Montfoort zeker enige jaren ouder dan achthonderd en ten tweede is „Montfoort” zeker niet ouder dan vijf eeuwen.

Daartegen is dit aan te voeren. Het woord Montfoort heeft een geschiedenis die zonder hiaten of breuken regelrecht op Montfort teruggaat. Zonder twijfel, de sterkte zal wel iets langer dan 800 jaren geleden gebouwd zijn. Maar haar naam kennen wij alleen uit het epitaaph van bisschop Godefrid en dat zal precies acht eeuwen geleden vervaardigd zijn geworden.

De eerste helft van de affiche-tekst is dus volkomen verantwoord en er wordt niets in mis-gezegd. De vele suggesties nopens de verklaring van het woord „Montfoort” in de loop van al zeer lange jaren gedaan, resulteren thans in een interpretatie die eigenlijk van elk van die suggesties een element bevat en een poging vormt om in de veelheid en verscheidenheid eenheid tot stand te brengen. Aan de lezer de beoordeling of die poging geslaagd genoemd mag worden.

650 jaar stadsrechten

Over Montfort (we zullen verder maar Montfoort schrijven) in de eerste eeuw van zijn bestaan is heel wat geschreven, maar erg duidelijk is de geschiedenis niet, gevolg van gebrek aan voldoende documenten en door de vaagheid van de kronieken¹³.

Eerst na 1267 valt er wat meer licht in toch nog vrij dik blijvende duisternissen. In dat jaar is de Utrechtse bisschopszetel vacant geworden. De bezetting daarvan was voor de bureu van het Sticht van groot belang. De graaf van Gelre had een candidaat naar voren geschoven, zijn neef Jan van Nassau, een man die niet eens priester was gewijd. De graaf wist met drang, gepaard gaande met wapengekletter en gebruik van smeergelden, de vijf Utrechtse kapittels er toe te brengen van Nassau te kiezen. De pausen zijn steeds blijven weigeren de rechtmatigheid van de verkiezing te erkennen en Jan als bisschop te bevestigen. Van Nassau was dan ook nooit meer dan een elect, een gekozen maar niet bevestigde bisschop. Omdat het wereldlijke Sticht niet zonder opperbestuur kon zijn, gold met het rijk, waar het Sticht aan onderhorig was (niet veel meer dan in naam) de regeling dat een elect tot het bestuur gerechtigd was.

De historieschrijvers zijn het er over eens dat het bewind van Jan voor het Sticht en speciaal voor het Nedersticht een ware ramp is geweest. Hij is als grote zondebok de geschiedenis ingegaan. Door velen niet als elect erkend, enerzijds het Sticht anderzijds de graaf van Gelre moeiende dienen, verkeerde hij steeds in tegenstrijdigheden. Om zich te handhaven moest hij

aanhangers en bondgenoten hebben maar die waren alleen tegen betaling te krijgen. Ten einde zich van de nodige geldmiddelen te voorzien heeft Van Nassau handelingen verricht die sterk op verduistering en oplichting lijken. De bezittingen van het Sticht werden, om een populaire uitdrukking te gebruiken, verkwanseld, verlord en verpof. Geldschieters en „hulpverleners” als Gijsbert van Amstel en Herman van Woerden maakten van hun positie gebruik om binnen het Sticht zelfstandige staatjes te gaan vormen. Om deze heren weer in het gareel te krijgen riep Jan de graaf van Holland, Floris V te hulp. Deze zag ongekende mogelijkheden en kwam ijlings toeschieten. Zo rond 1285 was Floris de feitelijke machthebber in het Sticht geworden en had de graaf van Gelre het nakijken gekregen. Het behoeft geen betoog dat ook Montfoort in de vele wederwaardigheden betrokken is geraakt. Ter dekking van door hem voorgeschoten en geleende gelden had Herman van Woerden omstreeks 1275 Montfoort in pand gekregen, van waaruit hij de stad Utrecht kon gaan bedreigen. Een jaar of vijf later heeft Floris V de elect in staat gesteld om de pandsom af te lossen, maar van Woerden dacht er niet over Montfoort vrij te geven. Tegen belofte van vergoeding van alle te maken kosten is Floris bereid gevonden Montfoort te gaan belegeren en voor het Sticht in te nemen. Dat bleek makkelijker gezegd dan gedaan, Montfoort hield maanden stand en kon eerst in de herfst van 1281 genomen worden. Daaruit blijkt dat de toren van Godefrid van Rhenen inmiddels tot een zeer sterk en machtig kasteel was uitgegroeid en in 1282 is er sprake van dat het ook een aanzienlijke residentie bevatte, het „huys” genaamd.

Dat van Woerden weigerde met aflossing van de pandsom genoegen te nemen zal hieraan gelegen hebben dat hij het geweest is die Montfoort tot een vrijwel onneembaar residentieslot had gemaakt. Kreeg hij het geld terug en gaf hij het pand af, dan kreeg het Sticht iets veel beters terug dan wat het in pand gegeven had en daarvoor was Herman niet te vinden. De kat in het nauw, de elect, blijkt terwijl hij Montfoort aan van Woerden verpand had de rare sprong te hebben gemaakt van het aan een ander, Sweer van Abcoude, te verhypothekeren, terwijl het voorts niet uitgesloten is dat er weer een ander mee beleend was. Zulke verwickelingen leidden in dagen dat er eigenlijk geen competente instantie was om ze te berechten, onvermijdelijk tot daden van geweld. Wie iets meer van de kwestie wil afweten en de meest recente literatuur wil raadplegen, zij verwezen naar de in 1974 door het Rijksarchief Utrecht uitgegeven Stichtse Studiën waarin dr. F. Ketner een zeer heldere uiteenzetting heeft gegeven onder aantekening dat nog niet alles helemaal duidelijk is.

In 1282 zetelde Henrick Roever Roelofz. als burggraaf in het slot Montfoort. Dit geschiedde met de steun van zijn schoonvader Sweer van Bosinchem, een der machtigste edelen van het Sticht en krachtens een aanstelling die vermoedelijk van Floris V, wiens gunsteling Henrick was, afkomstig geweest is. Mogelijk handelde de graaf als zaakwaarnemer van het Sticht. Met Henrick trad een geslacht naar voren dat meer dan drie eeuwen lang op het slot zou zetelen. Waarom nu juist deze Roever, die wij verder Henrick I zullen noemen, het fraaie baantje van burggraaf kreeg is voorwerp van velerlei speculaties geweest. Hij was van afkomst geen Stichtenaar want, dit is wel zeker, van origine een Brabander. Er bestaan over de Roever legendeachtige verhalen, waarin een moord op een paar kanunniken een rol speelt. Een Roever die daaraan schuldig of medeschuldig was zou, om zijn leven te redden, naar Holland zijn gevlucht en daar bij de graaf toevlucht hebben gezocht en verkregen. Een kern van waarheid kan in de verhalen verscholen liggen, doch waar deze begint en het verdichtsel binnenkomt is niet uit te maken. Wie zich voor deze vreemde historie interesseert zij aangeraden het artikel van de heer N. Plomp in Heemtijsdinghen¹⁴ eens te gaan lezen.

Een andere versie is deze dat een voorvader van Henrick I met een dochter van bisschop Godefrid van Rhenen die ook heer van Rhenen was, is getrouwd¹⁵ en dat daardoor de Roever ook belangen in het Sticht hadden gekregen. Deze zienswijze die een duidelijke relatie legt tussen de oorsprongen van Montfoort en de Roever, is niet door documenten

gestaafd maar, omdat zij rationele verklaringen geeft, niet iets om a priori te verwerpen¹⁶. Tussen de elect en Henrick I is iets verhandeld waarvan uit de dertiende-eeuwse bronnen niets blijkt, maar wat wel zeer reëel moet zijn geweest. In een of andere vorm, zeer zeker tegen betaling en vermoedelijk zoals bij van Nassau gebruikelijk niet helemaal regel- en rechtmatig, is erkend dat Henrick I hoge heerlijkheid in het Land Montfoort bezat. Wij komen hierop nog terug.

In 1290 legde de pauselijke curie het vuur zo na aan de schenen van de elect dat deze van zijn ambt resigneerde en na een gouden handdruk te hebben gekregen, van het Sticht afscheid nam, dit als een puinhoop achter zich latende¹⁷. Zijn opvolger Jan van Sierck is met het puin ruimen en de wederopbouw begonnen, een titanenarbeid die eerst meer dan vijftig jaar later onder het krachtige bestuur van bisschop Jan van Arkel haar beslag heeft kunnen krijgen. Tijdens het bewind van Jan van Nassau is er iets gebeurd dat niet meer recht kon worden getrokken en waarvan Montfoort zeer wrange vruchten zou gaan plukken. Onder druk van Floris V die eens en voor altijd af wilde zijn van de overstromingen die de IJssel in Holland placht te veroorzaken, is van Nassau genoodzaakt geweest de rivier van de Lek af te dammen, dit ondanks vlammeende protesten van de Utrechtse kapittels die in de Lopikerwaard grootgrondbezitter waren en voorzagen dat daar de waterhuishouding op de kop zou worden gezet. Henrick I heeft zich koest gehouden. Hij was veel aan Floris verschuldigd en zal er op gerekend hebben dat door de afdamming het goederenverkeer over land sterk zou toenemen wat voor hem alleen maar profijtelijk kon zijn. Op de duur is de IJssel verland, het meest in de buurt van Montfoort. Daardoor raakte de stad haar onontbeerlijke waterweg kwijt, één der oorzaken van de teruggang in de zestiende eeuw, vooral na het jaar 1550. Bisschop van Sierck heeft in 1291 getracht de juridische status van de burggraaf vast te leggen. Volgens hem was Henrick I voor het leven aangesteld zonder recht van opvolging. Vermoedelijk was dit, door de burggraaf bestreden standpunt, juist. Na een door het Sticht zeer slap gevoerd proces — misschien onder invloed van Floris V — is Henrick als „erfborchman”, krachtens leenrecht, erkend. De gronden waarop die uitspraak berustte zijn ons helaas onbekend¹⁸. Daarna werd het de vraag van welke aard het recht was. Ook daarover is geprocedeerd en weer kreeg Henrick gelijk. De aard was dienstmans- en niet mansrecht. Het verschil zat hierin dat de burggraaf alleen maar gehouden was het slot voor het Sticht te bewaren en niet om als vazal aan de oorlogen van het Sticht deel te nemen. Begin 1299 of begin 1300 is Henrick I overleden, zijn opvolger werd zijn oudste zoon Sweer I. Deze kreeg in 1320 zeer grote onenigheid met zijn oudste zoon Henrick. De geschillen werden voorgelegd aan de graaf van Holland die, omdat hij met Sweer nog appeltjes te schillen had, gaarne bereid was om als arbiter te fungeren. In 1323 deed hij zijn scheidsrechterlijke uitspraak¹⁹. Het vonnis is in zoverre merkwaardig dat er met het „huys Montfoort” werd omgesprongen als ware dit privébezit van de familie Roever. Over rechten van het Sticht werd zelfs niet gerept. Voorts blijkt dat de graaf zich bevoegd achtte een burggraaf aan te stellen. Mogelijk speelde wat ten tijde van Herman van Woerden was voorgevallen nog een rol. Het is net alsof het „huys Montfoort” binnen de burcht een soort privé-enclave vormde. Sweer werd veroordeeld het „huys” te ontruimen en zoon Henrick trok er in. De twisten waren hiermee niet beslecht. Weer werd de graaf arbiter en nu bepaalde hij dat Henrick er uit en Sweer er in moest²⁰. Met deze hoogst onverkwikkelijke familieruzie waarvan de achtergronden niet bekend zijn, naderen wij zondag na St. Urbanus 1329. Alvorens te bekijken wat er toen plaatsgreep, dient de blik eerst gewend te worden naar de onmiddellijke omgeving van het slot om te zien wat daar allemaal sedert 1179 was voorgevallen.

Naar Dr. Ketner mededeelt²¹ is de sterkte Montfoort opgericht binnen de parochie Heeswijk. Wat Heeswijk betekent is een vraag die menigeen zich gesteld heeft. „Wijk” heeft velerlei betekenissen, één daarvan is bocht in een rivier. Die betekenis zou zeer goed de naam van de parochie kunnen verklaren: het gebied, in oorsprong met hees (= wild struikgewas)

begroeid, gelegen binnen de grote bocht van de IJssel²². Een parochie zonder kerkgebouw is ondenkbaar en velen hebben zich afgevraagd waar of dit wel gestaan kan hebben; die vraag echter is onbeantwoord gebleven. In de veertiende eeuw is er geen sprake meer van een kerk ergens in Heeswijk maar alleen van een kerkgebouw binnen Montfoort. Daaruit is wel afgeleid dat het oorspronkelijke, misschien nog houten, kerkgebouwtje van Heeswijk naar Montfoort is overgebracht²³. Enige steun voor die opvatting is te vinden in een charter uit welke inhoud zou kunnen worden afgeleid dat er een tijd is geweest dat er twee kerkgebouwen hebben bestaan, één in Heeswijk, één in Montfoort²⁴. Ons dunkt het dat dit alles op misvattingen berust door er aan voorbij te zien welk een naamgevende kracht van de sterkte Montfoort moet zijn uitgegaan²⁵. De parochie Heeswijk zal in de volksmond ook Montfoort genaamd zijn geworden. Volgens de geleerde Mr. R. Fruin is wat het Land Montfoort genoemd werd niet anders dan een gebied samenvallende met dat van de parochie Heeswijk²⁶. Ook hier zien wij de kracht welke van de naam Montfoort uitging. Heeswijk werd ook Montfoort genoemd, niet Montfoort Heeswijk. Wij willen een suggestie doen. Toen bisschop Godefrid besloten had de sterkte Montfoort te gaan oprichten binnen een streek die Heeswijk heette, heeft hij, vooruitziende dat de sterkte wegens de foorde waarbij zij gelegen was grote aantrekkingskracht zou gaan uitoefenen, een parochie gesticht die een kerkje kreeg dat vlak bij de sterkte werd neergezet, eensdeels haar bescherming genoot andersdeels diende ter verzorging van de geestelijke belangen van de bezetting. Die parochie kreeg de streeknaam Heeswijk maar nam allengs ook die van Montfoort aan. In deze opvatting is geen plaats voor een kerkje ergens, maar onbekend waar, in Heeswijk of van twee kerkjes tegelijkertijd, maar van één kerkgebouw waarvan het huidige de voortzetting is.

Hoe dit ook zij — wij geven onze mening graag voor een betere — in begin 1330 was er al een parochie Montfoort zonder als tweede naam Heeswijk en een kerkgebouw binnen die plaats met als pastoor Jan van den Boengaerde²⁷.

Er is weinig verbeeldingskracht voor nodig om zich voor te stellen wat zich in de nabijheid van de sterkte heeft gevormd en hoe dat in zijn werk is gegaan. Wagen- en rademakers, smeden en hoefsmeden, timmerlui en metselaars zullen bij de sterkte en de oversteekplaats emplooi hebben gevonden, zo ook sjouwers, drijvers, voerlieden enz. enz. Natuurlijk was er ook een herberg. De vergroting onder Herman van Woerden zal veel arbeidskrachten hebben aangetrokken. Langzaam maar zeker ging zich bij het slot een woonkern vormen welke het karakter van een permanente nederzetting kreeg. Binnen de agrarische gemeenschap waarin zij ontstond werd die nederzetting een vreemd lichaam met afwijkende belangen. Vroeg of laat moest dit speciale voorzieningen gaan opeisen.

De nederzetting droeg de naam van het slot: Montfoort. Om tot 28 mei 1329 te komen is een lange weg bewandeld. Dit was nodig om aan het gebeuren op die dag achtergrond en relief te geven. Zonder voorafgaande uiteenzetting is de oorkonde welke toen werd uitgevaardigd, een vrij onbegrijpelijk stuk.

Eén punt is nog van belang, de zaak van de hoge heerlijkheid. Een der belangrijkste elementen was dat binnen zo'n heerlijkheid er in laatste en hoogste ressort werd recht gedaan. Beroep op het gerechtshof van het Sticht, het landrecht, was dan niet mogelijk. Daardoor trad zo'n hoge heerlijkheid buiten de grenzen van de rechterlijke organisatie en ging een eigen zelfstandig leven leiden. Het is verklaarbaar dat het Sticht zich tegen de aanspraken op hoge heerlijkheid met kracht verzette want daarin lagen de kiemen van een tot onafhankelijkheid voerende zelfstandigheid besloten.

De aanspraak op hoge heerlijkheid voor het Land Montfoort leidde tot de vreemdste situaties. Het slot dat in zijn kern Stichts was, lag binnen dat Land en de stad Montfoort kwam er nu ook in te liggen. De burggraven beweerden dat zij hoge heerlijkheid bezaten „in their own right”.

Dit alles bracht steeds weer conflicten tot (soms bloedige) uitbarsting. De gepretendeerde hoge heerlijkheid heeft twee eeuwen als een dreigende onweerswolk boven stad en land gehangen en vaak schoten er venijnige bliksemschichten uit naar beneden.

De grote dag voor Montfoort.

Op 28 mei 1329, een zondag, zijn — we mogen aannemen binnen het slot — een aantal personen bijeengekomen²⁸.

Burggraaf Sweer I opent de vergadering en legt een plechtige verklaring af. Na overleg met zijn vrunden (= bloed- en aanverwanten) heeft hij besloten aan *sine poirteren van Montphoerde* een „vrijheid” te verlenen²⁹.

Wat onder die laatste term is te verstaan wordt duidelijk door de oorkonde welke van het gebeuren is opgemaakt. Van een bestaand gerecht wordt een deel afgesplitst, anders gezegd dit wordt van dat gerecht vrijgemaakt, vandaar: vrijheid.

De begrenzing ervan wordt nauwkeurig aangegeven door een demarcatieline. Deze begint ergens aan de IJssel en loopt dan over land van het ene zichtbare punt naar het andere om op een andere plaats de IJssel weer te bereiken en daar te eindigen. Het in de oorkonde aangegeven verloop van de lijn, zegt ons weinig of niets meer. Van de vroegste tijden af bestaat er geen twijfel over dat door de demarcatie de begrenzing van Montfoort, zoals die nog steeds bestaande is, wordt aangegeven.

Aan die vrijheid³⁰ wordt een bestuur gegeven dat tevens met rechtspleging en rechtspraak is belast. De afsplitsing geschiedt met de goedkeuring en de instemming van het bestuur van het gerecht welks gebied verminderd wordt.

Het is begrijpelijk dat dit bestuur het afgescheiden gebied zo klein mogelijk heeft wens te houden. Aldus wordt de betrekkelijk geringe omvang van de huidige gemeente Montfoort verklaarbaar.

De burggraaf, die volkomen op eigen gezag en uit eigen autoriteit handelt — over het Sticht wordt zelfs niet gesproken — is niettemin allerminst dictatoriaal te werk gegaan. Door hem namelijk is voorafgaand overleg met het bestuur van het te amputeren gerecht gepleegd en die instemming wordt nog hierdoor geaccentueerd dat dit bestuur een bindende voordracht heeft opgemaakt waaruit de burggraaf het college van de kersverse vrijheid kiest.

Wij staan voor een hoogst belangrijke gebeurtenis.

Er wordt een nieuwe rechtspersoon opgericht en de oorkonde is als haar geboorteakte te beschouwen. Door het aanstellen van een bestuur krijgt zij het orgaan dat nodig is om aan het openbare rechtsleven te kunnen deelnemen. Dat dit leven krachtig en gezond is geweest wordt hierdoor bewezen dat de rechtspersoon nog steeds bestaat en, onder de benaming van gemeente Montfoort, nog geen enkel teken van ouderdom vertoont. Om in de beeldspraak te blijven, bij de geboorte heeft het bestuur van het oude gerecht peet gestaan, een bijzonder zinnige handelwijze.

De burggraaf bepaalt dat de leden van het bestuurscollege der jonge vrijheid, te beginnen in 1330, door hem en zijn opvolgers zullen worden benoemd zonder voordracht van het bestuur van het oude gerecht. Dit betekent dat Montfoort volledig geëmancipeerd wordt van dat gerecht, hetwelk geen ander dan Heeswijk geweest kan zijn. Nu de nieuwe vrijheid Montfoort ging heten, had de dubbele benaming van het oude gerecht geen zin meer en kon dit voortaan uitsluitend Heeswijk genoemd worden.

Het is betreuwenswaardig dat in de oorkonde geen persoonsnamen voorkomen want wij zouden zo graag geweten hebben wie de bestuurders van Heeswijk en die van Montfoort

zijn geweest. Een gerecht kon niet zonder schout. Het bestuurscollege van Montfoort bestaat uit zeven schepenen, wat eeuwenlang zo gebleven is, en een schout. De oorkonde vermeldt de schout van Heeswijk die waarschijnlijk voorlopig belast is geworden met de uitoefening van dat ambt in Montfoort.

De burggraaf deelt nog mede dat de schout van de vrijheid *sijn gewaerde* zal wezen, d.w.z. door hem aangesteld en van een schriftelijke instructie voorzien zal worden. Ook dat is meer dan drie eeuwen zo gebleven. Over burgemeesters is in de oorkonde nog geen vermelding gemaakt. Zij zijn later opgekomen, op 8 oktober 1403 zijn er twee³¹.

Naast een bestuurlijke en een rechtsprekende, krijgt het schepencollege ook verordenende bevoegdheid, uit te oefenen in samenwerking met de burggraaf.

In de oorkonde zijn nogal summiere bepalingen opgenomen over het recht dat de schepenen zullen moeten toepassen. Het betreft in hoofdzaak feiten van strafrechtelijke aard. De berechting van zeer criminele feiten, de zg. ondaden, vallen buiten de bevoegdheid van de schepenen die dus alleen lage jurisdictie hebben. In civiele zaken zijn zij onbeperkt competent. Uit de bepalingen der oorkonde blijkt dat de burggraaf de eigen richting, de veten en de bloedwraak, de pestilenties dier dagen, buiten Montfoort probeert te houden.

De inwoners der vrijheid zullen poorters van Montfoort zijn. Aan hen die van buiten komende het poorterschap willen verwerven, worden geen moeilijkheden in de weg gelegd, melding bij schepenen is voldoende. Er is echter een maar aan verbonden: een zeer fors entreegeld moet worden betaald.

Een latere ontwikkeling is deze dat allen die binnen Montfoort werden geboren van rechtswege poorters zijn. Inkomelingen kwamen voor poorterschap pas in aanmerking als zij één jaar en zes weken inwoner zijn geweest; het entreegeld werd verhoogd. Uit allerlei stukken blijkt dat de burggraven iets zijn gaan doen dat elders ook wel voortkomt: poortdwang uitoefenen.

Zij noodzaakten personen die in het Land Montfoort woonden, hun intrek in de stad te nemen en poorterschap aan te vragen. In 1387 werd de burggraaf veroordeeld dit voortaan na te laten. Niettemin zijn er aanwijzingen dat ook later nog, zij het op gecamoufleerde manier, poortdwang plaatsvond. Nog in 1523 verplichtte de burggravin de inwoners van Hekendorp en Snelrewaard, gerechten die zij in het Land Montfoort had ingelijfd, poorters van de stad te worden. Zij behoeven zich daar niet te vestigen en worden zg. buitenpoorters³². Wat er met de poortdwang werd beoogd is niet helemaal duidelijk.

De oorkonde van 1329 vertoont nog tal van andere aspecten. Wij stippen daarvan aan: burggraaf en schepenen van Heeswijk handelen alsof de amputatie en de vorming van de vrijheid Montfoort geen nadere motivering behoeven, een vanzelfsprekende zaak is. Of zij, buiten het Sticht om, tot die handelingen bevoegd waren lijkt betwifelbaar. Toen in 1353 enorme moeilijkheden zich voordeden, werd over de afsplitsing en nieuwvorming echter niet gerept, kennelijk heeft het Sticht het gebeurde aanvaard.

In de oorkonde komt het woord stad niet voor en zelf draagt het stuk de naam *Landcedul*. Waarschijnlijk heeft die benaming op de afsplitsing en nieuwvorming betrekking.

In 1300 had Gijsbrecht van Abcoude *sijn dorpe van Wijck* tot stad verheven. Hierover was grote twist ontstaan. Het Sticht stelde zich op het standpunt dat al bezat van Abcoude hoge heerlijkheid dit hem nog niet bevoegd maakte om tot stadverheffing over te gaan, zijnde dit voorbehouden aan de bisschop-landsheer als soeverein³³.

Wijs geworden door wat van Abcoude overkomen was, heeft Sweer I het woord stad achterwege gelaten. Uit de tekst van het *Landcedul* blijkt echter dat verheffing tot stad wel degelijk de bedoeling was. Het gebruik van de term poorters bewijst dit. De burggraaf heeft begrepen dat het gebruik van die term bron van ellende kon gaan worden. Heel listig gaf hij er een

andere betekenis dan de gangbare aan. De poorters van de nieuwe vrijheid waren volgens hem al poorters nl. van *sijn poirte van Montphoerde*. Dit zal betekend hebben dat de ingezetenen van de nederzetting het privilege bezaten om in de ure des gevaars hun toevlucht op de *poirte* (d.w.z. het slot) te nemen en in zoverre waren zij poorters maar dan in een zeer ongebruikelijke zin. Toen in 1353 het onweer losbarstte bleek het Sticht deze burggrafelijke interpretatie van het woord poorter niet te accepteren.

Een stad in formele zin was er pas als zij op duidelijk waarneembare wijze van het omliggende land was afgescheiden. Men sprak toen van *tuyn* om dit aan te geven (vgl. het Engelse town voor stad). De afscheiding was teken van recht en naar de opvattingen van die dagen vertegenwoordigde het teken het recht zelve. Uit de beschrijving van de demarcatieline volgt dat de vrijheid Montfoort zulk een teken niet vertoonde, zij lag volkomen open en was dus geen stad in formele zin. Overigens was aan alle aan het stadzijn te stellen voorwaarden voldaan.

De oorkonde vermeldt twee getuigen die haar medebezegelden, een broer en een neef van Sweer I. Zoon Henrick komt in het stuk niet voor, de verstandhouding met zijn vader moet nog slecht geweest zijn. Sweer overleed al in 1330. Henrick II volgde hem op en was reeds in 1334 niet meer onder de levenden. Zijn oudste zoon, de nog minderjarige Jan I, werd burggraaf. Hij is het die als leenvazal deel moest nemen aan de veldtocht van de graaf van Holland tegen de Friezen. Jan I sneuvelde op 27 september 1345 bij Stavoren; het leenvazal zijn was niet zonder risico's. Nakroost schijnt hij niet gehad te hebben want nog in 1345 werd zijn broer Sweer II zijn opvolger.

Toen deze verzocht met de burggrafelijkheid van Montfoort beleend te worden, stelde het Sticht een voorwaarde. Sweer II moest beloven in het Land Montfoort zich geen hoge heerlijkheid te „onderwinden” d.w.z. noch te pretenderen noch daadwerkelijk uit te oefenen³⁴. Dat die voorwaarde werd gesteld doet vermoeden dat Jan I al met het onderwinden bezig was geweest en verwacht werd dat Sweer II het voorbeeld van zijn broer zou navolgen. Het Sticht voegt aan de voorwaarde toe dat als Sweer werkelijk serieus meent dat hij hoge heerlijkheid bezit, hij daarover met het Sticht moet procederen. Wint hij het geding dan zal het vonnis door het Sticht loyaal worden nageleefd. Hierin schemert iets door van een oud rechtsgebruik. Hij die tegenover een ander een recht staande houdt moet als de tegenpartij dit betwist daarover procederen op straffe van verval van de aanspraak op het recht en mits die tegenpartij bij de rechter formeel eist dat het geding binnen bekwame tijd wordt aangespannen³⁵.

In afwachting van het geding gaf de bisschop aan Sweer II schriftelijke volmacht om uit naam van het Sticht in het Land Montfoort hoge heerlijkheid uit te oefenen. Dat de pretenties van Sweer II niet geheel zonder grond waren volgt daar wel uit.

Sweer is niet gaan procederen en het Sticht heeft niet formeel het aanspannen van een geding geëist.

In 1352 begonnen de heren van Culemborg en van Vianen een oorlog — waarom het precies ging is niet helder — tegen het Sticht. Sweer II werd onmiddellijk hun bondgenoot. Het liep volkomen spaak, het slot Montfoort werd belegerd en de burggraaf, inziende dat het spel verloren was, capituleerde³⁶.

In 1353 gaf Sweer II aan het Sticht een door hem getekende en gezegelde verklaring af. Het stuk is van zo merkwaardige inhoud dat niet betwijfeld behoeft te worden dat het een dictaat was en onder bedreiging was afgedwongen.

Het is een schuldbelijdenis in optima forma, vol van *mea culpa's* en *mea maxima culpa's*. Ik heb, zo schrijft Sweer II, hoewel leenman van het Sticht zijnde, mij met geweld van wapens tegen mijn leenheer gekeerd. Daardoor heb ik een zeer ernstig misdrijf gepleegd (dat *felonie*

was genaamd). Als gevolg daarvan zijn al mijn Stichtse lenen ingetrokken, het minste wel wat men mij mocht aandoen. Krijg ik die lenen terug dan is dit een gunst welke ik onwaardig ben te ontvangen. Nooit meer zal ik mij tegen het Sticht keren en het gezag van de bisschop in wereldlijke en geestelijke zaken aantasten (dit was klaarblijkelijk ook al gebeurd). Nooit weer zal ik staande houden dat het huis Montfoort niet van het Sticht is en de aanspraken op hoge heerlijkheid laat ik varen. Voortaan zal ik een getrouw Stichts man zijn zonder enig voorbehoud.

Dan volgen enige stoutigheden die verband houden met de hoge heerlijkheid. Nooit meer, zo vervolgt Sweer, zal ik verhinderen dat van vonnissen in het Land Montfoort gewezen, beroep bij het Sticht wordt ingesteld.

Verder heb ik nog iets heel lelijks gedaan. Ik heb wat ik mijn stede van Montfoort noem, van grachten en wallen voorzien en in de laatste poorten laten aanbrengen. Ik zal deze grachten laten dichtten, de wallen laten slechten en de poorten laten slopen. De IJsselpoort geeft toegang tot een brug over de rivier. Ik heb die brug zo laag laten maken (kennelijk om tol te kunnen heffen) dat schepen er niet onder door kunnen. Ik zal die brug laten verhogen zó dat vaartuigen zelfs met opstaande mast geen hinder ondervinden, de mij verstrekte volmacht geef ik terug, enz. enz.³⁷.

Deze confessie heeft nog een complement. Bisschop Jan van Arkel, een zeer krachtig bestuurder, wendde zich ook met een brief tot de „kerspellieden” van Montfoort. Zij worden beschuldigd als één man achter de misdadige burggraaf te hebben gestaan. Het wordt hen ten strengste verboden zich ooit nog poorters te noemen, burens (d.w.z. inwoners van een plattelandsgerecht) zullen zij heten³⁸. Duidelijk blijkt dat poorters alleen in een stad denkbaar zijn en dat het omwallen, omgrachten en van poorten voorzien, de rechtstekens van een stad zijn.

2. Het slot van Montfoort omstreeks 1600⁴⁷.

Dat Montfoort een stad in formele zin werd heeft dus tussen 1345 en 1352 plaatsgevonden. Met zijn volmacht in de hand, heeft Sweer II gemeend de kogel door de kerk te kunnen jagen, maar daartoe strekte zij niet. Waarschijnlijk waren er al eerder moeilijkheden ontstaan en is dit de reden geweest dat Sweer de Culemborgse-Viaanse kant heeft gekozen.

Montfoort werd in 1353 van stad tot dorp gedegradeerd.

Is de soep wel zo heet gegeten als zij werd opgediend?

In de schuldbelijdenis is opgenomen dat op de ontmantelingswerkzaamheden toezicht en controle zou worden uitgeoefend door de stad Utrecht. Wij hebben betoogd dat tussen burggraaf en Utrecht goede verstandhoudingen bestonden. Deze moeten gewerkt hebben want in 1356 is er nog niets gebeurd. Toen werd Jan van Arkel zeer boos en moest Sweer II grover geschut in stelling gaan brengen. Hij wendde zich om hulp tot de graaf van Holland, vanouds de steun en toeverlaat van de burggraven³⁹. In 1362 was alles nog bij het oude en nu begon van Arkel te dreigen. De graaf van Holland sprong de burggraaf bij⁴⁰. Dan treedt in de documenten een diep stilzwijgen in. Uit 1379 is er een van het Sticht uitgegaan charter waarin, alsof niets gebeurd ware, Montfoort een stad wordt genoemd⁴¹. Wij mogen concluderen dat de interventie van de graaf succes heeft gehad en dat het Sticht zich bij Montfoortstad heeft neergelegd.

Een daad van gezond verstand en wijs beleid. Iets wat al lang geen dorp meer was weer tot dorp te maken zou de natuurlijke orde der dingen geweld hebben aangedaan.

Achteraf bezien zijn alle stukken van 1353 tot en met 1362 papieren tijgers gebleken. Dat het bestaan van Montfoort als stad aan een zijden draadje heeft gehangen is echter onmiskenbaar. Sweer II overleed in 1375. Hij werd opgevolgd door Henrick III, ook deze is met het Sticht in de clinch geraakt, weer over de hoge heerlijkheid. Ook nu kwam de burggraaf in een verloren positie terecht. Hij moest zich onderwerpen aan de arbitrage van Arnold van Hoorn, bisschop van Luik, eerder van Utrecht, niet bepaald de persoon om onpartijdig te zijn. Het vonnis kwam in 1387. Wij halen er alleen uit aan dat het Henrick III verboden werd poortdwang uit te oefenen en dat vastgesteld werd dat de burggraaf geen hoge heerlijkheid bezat noch ooit bezeten had. Daaraan werd verbonden dat hij de bewijsstukken die over dat recht door de elect Jan van Nassau waren afgegeven, aan het Sticht moest uitleveren⁴². De contradictie is evident en daarop is al meerdere malen gewezen⁴³. Henrick III berustte in de uitspraak, maar terstond daarna liet hij te Utrecht een notariële akte opmaken waarin hij verklaarde onder bedreiging met de dood gedwongen te zijn geworden de akte van berusting te tekenen en te zegelen. Een onder zulke omstandigheden getekende akte, zo vervolgde Henrick III, is van nul en gener waarde. Ik berust niet en zal mij bij de schandelijk partijdige en hoogst onrechtvaardige scheidsrechterlijke uitspraak nooit neerleggen⁴⁴.

Hoge heerlijkheid en stad-zijn, begrippen die ons niet veel te zeggen hebben, hadden voor de veertiende-eeuwers enorme betekenis. Voor de erkenning van aanspraken was men bereid de wapens op te nemen.

Hiermede zullen wij het pad der geschiedenis gaan verlaten en terugkeren tot de affichetekst. De samenstellers ervan hebben met wijze voorzichtigheid gehandeld. Zij schreven niet dat Montfoort al 650 jaar stad is, maar 650 jaar geleden stadsrechten kreeg. Uit ons betoog volgt dat wij deze tekst onderschrijven.

Stad is Montfoort eerst volledig geworden toen de rechtstekens van het stad-zijn werden aangebracht, ergens tussen 1345 en 1352. Dat aanbrengen is een betwiste en omstreden zaak geweest.

Dat Sweer II buiten zijn boekje is gegaan valt niet te betwijfelen. Echter wat juridische gebreken vertoonde, is rechtsgeldig geworden als gevolg van de impliciete erkenning door het Sticht en aanleiding om aan te nemen dat zij terugwerkende kracht miste, is niet voorhan-

den. Steeds is het *Landcedul* van 1329 opgevat als de oorsprong van het Montfoortse stad-zijn, laten wij het daarbij houden.

Uit onze verhandeling komt te voorschijn dat stad en slot een onverbreekelijke eenheid hebben gevormd.

Zij is tot in 1650 ongeschonden bewaard gebleven. De stad was van de burggraven en die stelling is door hen nooit verlaten. In Montfoort was van democratie of inspraak niets te bekennen. De burggraven echter verstonden de kunst van het delegeren en de nog moeilijker van de juiste mannen op de juiste plaatsen te zetten. Aan de stadsregering lieten zij zeer veel over, die had in feite autonomie en zelfbestuur.

Dat de inwoners met het paternalistische systeem moeite hadden is iets dat nergens uit blijkt. De burggraven hadden hun achting en het stadsbestuur deelde daarin. Het poorterschap had weinig inhoud, niet veel meer dan dat het kwalificeerde om tot lid van de magistratuur te worden benoemd. Velen wilden graag in Montfoort wonen, maar hadden voor het bezit van het poorterschap, dat vrij duur betaald moest worden, slechts geringe belangstelling. Tot in 1650 is Montfoort haar eigen en sterk afwijkende weg gegaan, de inwoners der stad beseften dit en waren er fier op⁴⁵.

Wij kunnen onze beschouwingen beëindigen met enkele opmerkingen over het getal der inwoners. In 1329 zeker niet meer dan een paar honderd, in 1403 aangegroeid tot 800 à 1000; de poortdwang zal daaraan niet vreemd zijn geweest. Bij de afloop van de vijftiende eeuw treedt Montfoort in een bloeiperiode die 'n 50 jaar zou voortduren. In haar tijd is het aantal inwoners mogelijk tot tweeduizend aangewassen. Daarna gaat het bergafwaarts.

Drie namen verdienen het om een ereplaats in de annalen van Montfoort te verkrijgen: Bisschop Godefrid van Rhenen, bij wie de oorsprong ligt en die als naamgever fungeert, Burggraaf Sweer I, die de grondslagen legde en voor de juridische vormgeving zorg droeg, Burggraaf Sweer II, die het werk door zijn grootvader begonnen, tot voltooiing heeft gebracht.

Ook aan de velen die hebben meegewerkt maar voor ons naamloos zijn, past het een eresaluut te brengen.

Noten

voorafgegaan door een verklaring van gebezigde afkortingen.

- H.M. Catalogus van het Archief der Heeren van Montfoort door Mrs. R. Fruin Thz. en A. Cosquino de Bussy, Utrecht 1920.
- H.T. Heemtijdinghen. Orgaan der Stichts-Hollandse Historische Vereniging te Woerden.
- H.U.B. Historie van het Utrechtsche bisdom, uit het Latijn vertaald en geannoteerd door H. v(an) R(ijn), deel II, Leiden 1719.
- J.G. De Jure Gladii Tractatus, door Prof. Antonius Mathaeus, Leiden 1689.
- L.M. Het Land van Montfort, door dr. E. Roebroeck, Assen 1967.
- L.W. De Lopikerwaard, door W.F.J. den Uyl, deel I, Utrecht 1960.
- M.R.N.U. De middeleeuwsche rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht, door Mr. R. Fruin Th.A.zn., Den Haag 1887.
- N.P.B. Nobiliaire des Pays Bas et du comté de Bourgogne door M.D. en S.D.H., Mechelen 1779.
- O.B.U. Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht 1301-1340, door dr. J.W. Berkelbach van der Sprenkel, in: Werken van het Historisch Genootschap, Eerste Serie nr. 66, Utrecht 1937.
- O.K.O. De oudste kapittelrekening van Oudmunster (1295), door Mr. R. van Royen, in: Mededelingen van het Historisch Genootschap, deel 58, Utrecht 1937.
- O.U. Jaarboekje Oud-Utrecht, jaargang 1953.
- St.St. Stichtse Studiëen door dr. F. Ketner, Utrecht 1974.
- V.M. Notices généalogiques des Vicomtes de Montfoort door C. Stroobant, Antwerpen 1851.
- Over Montfort als technische term overvloedige doch zeer verspreide franse literatuur, onder meer in het op zeer hoog peil staande franstalige maandblad Archéologia (b.v. in nr. 127 van februari 1979) en in de paralleluitgave Dossiers de l'Archéologie. Een montfort-toren was 10 à 12 m. hoog en werd ook voor het geven van signalen gebruikt.

1. Het versje staat afgedrukt in O.U. pag. 110, artikel van dr. A. Johanna Maris.
2. Om op de historie niet vooruit te lopen is gedaan alsof in het versje het woord Montfoort voorkomt.
3. De spelling is zeer variabel. Foorde is door ons gebruikt om een klankbeeld te geven.
4. De nog steeds zeer lezenswaardige roman Karel en Elegast tekent ons een vredeloze balling ten voeten uit.
5. O.U. pag. 111 en L.W. pag. 252.
6. L.W. 252 en noot 3 op die bladzijde, alsmede L.M. pag. 111. Door Roebroeck wordt vermoed dat het Limburgse Montfort een kruisvaarderssterkte bij Acre tot naamsvoorbeeld heeft. Hij wijst ook nog op Montfort aan de Ourthe, 15 km. ten Z. van Luik.
7. H.T., 12e jaargang nr. 2, juli 1976, pag. 18, artikel van de heer N. Plomp.
8. Montfort nog in 1244. Zie H.T., 10e jaargang nr. 2, augustus 1974, pag. 15, artikel van de heer N. Plomp.
9. De spelling is zeer variabel, noot 3 analogisch toe te passen.
10. Zie het artikel in noot 8 genoemd, pagina 14 onderaan.
11. H.M. regest 4; oorkonde van 16 april 1252 met alleen de spelling Montfoirde.
12. H.M. regesten 1450-1500. Lezing der regesten doet duidelijk de evolutie van Montfoorde naar Montfoort zien.
13. Voor de burggraven, voorafgaande aan Henrick I, zie artikel genoemd onder noot 8.
14. Voornoemd artikel, pag. 21/22.

15. Zij zou Hadewich geheten hebben. In die tijden — ook later nog — kwam het nogal eens voor dat weduwnaars die niet hertrouwd waren, de geestelijke staat omhelsden ook al hadden zij kinderen. Hadewich behoeft dus geen natuurlijk kind te zijn geweest. Godefrid was Heer van Rhenen en legateerde zijn heerlijke rechten aan de ecclesia van het Sticht.
16. N.P.B. pag. 51/52.
17. St.St. pag. 79 en noot 89. Zijn laatste rustplaats vond Jan van Nassau in de Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht.
18. V.M. De genealogische aantekeningen zijn van inferieure kwaliteit, men kan ze beter ongelezen laten. Een aantal oorkonden waarvan in andere publicaties slechts een korte inhoud wordt gegeven, heeft Stroobant in extenso laten afdrukken. In zoverre is zijn brochure wel te gebruiken. Oorkonde van begin 1296, pag. 41/42.
19. O.B.U. pag. 225. Het zeer uitvoerige en vele zaken beslissende vonnis d.d. 29 maart 1323 verdient het voorwerp van afzonderlijke studie te worden.
20. L.W. pag. 255 midden.
21. St.St. pag. 75 onderaan.
22. L.W. pag. 284/285.
23. L.W. pag. 255 en H.M. pag. 87 regest nr. 29.
24. H.M. regest 6 op pag. 82/83, oorkonde van 25 juli 1282.
25. O.K.O. pag. 39, nr. 211. In 1295 wordt Montfoort gebruikt als naam voor de bepaling van de ligging van landerijen (Blokland). Montfoort is dan al van algemene bekendheid in Utrecht, aanwijzing ook voor naamgevende kracht.
26. M.R.N.U. pag. 308 bovenaan. Het kerspel (= de parochie) Heeswijk strekte zich ook uit over Willeskop, Blokland, de Hoge Waard en een zeer klein gerecht Tollestegge genaamd en mogelijk ook over Achthoven.
27. M.R.N.U. pag. 311 noot 1 en H.M. pag. 85, regest 35. Geen oorspronkelijk exemplaar van de oorkonde van 28 mei 1329 is meer voorhanden, wel een authentieke copie, z.g. vidimus, in begin 1330 vervaardigd door Jan van den Boengaerde, pastoor van Montfoort.
28. In de late middeleeuwen bestond alom een schreeuwend gebrek aan vergaderruimte, ook in grote steden als b.v. Utrecht. Om in de behoefte te voorzien werden vaak kerkgebouwen ter beschikking gesteld, in wezen ongewenst, maar nood breekt wet. Heeft de bijeenkomst in de kerk van Montfoort plaatsgevonden dan zal dat geweest zijn zeer kort na de zondagse hoogmis; van toeloop was men dan verzekerd.
29. Het woord vrijheid wordt op allerlei manieren gespeld, het werd uitgesproken als vrieheid.
30. O.U. Het verloop van de lijn op pag. 115.
31. M.R.N.U. pag. 336. De schout was hoofd van het stadsbestuur maar zijn specifieke taken lagen voornamelijk op justitieel terrein. De burgemeesters hadden het dagelijks bestuur en ook nog andere functies b.v. toezicht op voogden van minderjarigen.
32. H.M. pag. 234, regest 763 en M.R.N.U. pag. 422 en vgl.
33. J.G. pag. 405 en vgl.; zeer uitvoerig over de geschillen ontstaan wegens de verheffing van Wijck tot stad. Pas in 1447 heeft het Sticht Wijck als stad erkend. IJsselstein was in 1310 nog een dorp maar had in 1331 poorters en was toen dus stad. Door wie en wanneer precies de verheffing plaatsvond ligt nog in 't duister. IJsselstein lag toenmaals in de Hollandse machtssfeer niet meer in die van het Sticht.
34. V.M. pag. 43/44. Toen de burggraaf in 1650 al zijn leenrechten aan de provincie Utrecht, de voortzetting van het Nedersticht, transporteerde (tegen aanzienlijke prijs) droeg hij ook het burggrafelijk archief over. De lotgevallen van dit archief vormen een verhaal apart, een deel kwam zelfs in Engeland terecht. Wat de provincie Utrecht nog onder zich had en wat nog heel veel was, werd kort na 1840 onvindbaar. Eerst ruim 40 jaar later werd het in het provinciale archief ontdekt, chaotisch doorengemengd met stukken van geheel andere aard. Toen Stroobant in 1850 zijn brochure schreef kan hij het archief, dat te Utrecht was maar zoek was geraakt, niet hebben geraadpleegd. Hij moet dus uit andere bronnen hebben geput, vrijwel zeker het archief van het kasteel Westerloo, een Merode-bezit. Dit zou betekenen dat in 1650 de burggraaf een belangrijk deel van het archief heeft achtergehouden.
35. Geschillen van de aard als tussen Sticht en burggraven zo vaak ontstaande, waren eigenlijk onderworpen aan het Hofgerecht van het rijk. Dit was in de 14de eeuw nog ambulans, hield nu eens hier

dan weer daar zitting, soms zelfs in Praag. Het te bereiken was een kunst, een nog grotere om een einduitspraak uit zijn handen te krijgen; processen sleepten zich vaak 20 jaar en langer voort. De animo om zaken aan het Hofgerecht voor te leggen was dan ook gering, men behielp zich met arbitrage. Een groot bezwaar was dat een machtiger partij de zwakkere tegenpartij vaak dwong om aan arbitrage mee te werken en dikwijls ook kans zag partijdige arbiters aan te stellen. Aan deze wantoestanden kwam een einde door de oprichting van onafhankelijke gerechtshoven, in hoofdzaak bemand door vakjuristen, b.v. het Hof van Holland, de Grote Raad van Mechelen, het Hof Provinciaal van Utrecht (1530).

Wie zich interesseert voor het Hofgerecht van het rijk, later Rijkskamergerecht genaamd, zij verwezen naar „Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden” door dr. P.L. Neve, Assen 1972.

36. Het episcopaat van Jan van Arkel is zeer uitvoerig beschreven door dr. C.A. Rutgers in zijn boek „Jan van Arkel, Bisschop van Utrecht” Groningen 1970. De oorlog met Montfoort op pag. 77 en 78.
37. V.M. pag. 44/46.
38. O.U. pag. 114 met noot 12 houdende bronvermelding.
39. H.M. pag. 96, regist 69.
40. H.M. pag. 97, regist 75.
41. H.M. pag. 105, regist 116; 7-5-1379.
42. V.M. pag. 48/52, H.M. pag. 111, regist 147.
43. J.G. pag. 120 t/m 141 en H.U.B. pag. 283 t/m 288.
44. H.M. pag. 111, regist 118 en V.M. pag. 53.
45. Toen het voornemen tot overdracht over te gaan in 1648 te Montfoort bekend werd, schokte dit de bevolking. De burggraaf voerde als excuus aan dat hij door zijn schuldenlast dreigde te worden verpletterd en geen andere uitweg meer had. Hij sprak geen onwaarheid want toen bij zijn crediteuren bekend was geworden dat een overdracht op handen was, legden velen hunner conservatoir derdenbeslag onder de Staten van Utrecht. Te beginnen in 1650 werd ook het privébezit der de Merode's dat in de provincie Utrecht lag geleidelijk aan geliquideerd. Na de overdracht hebben de Staten van Utrecht een tijdlang de collectieve titel van burggraaf van Montfoort gevoerd. Het Montfoortse stadsbestuur in volledige samenstelling is voor 't eerst in 1403 geboekstaafd: Vranck Gelyss., schout, Hendrick Splinters en Gijsbert de Bloot, burgemeesters, Melis Janss., Claes Buytendyck, Pellegrum van die Soetgraft, Wybrant Gijsbertsen, Wouter Janssen, Wouter Gerritsen van die Polle en Jan van die Polle Evertsen, schepenen. (M.R.N.U. pag. 330).
46. Holland, regionaal-historisch tijdschrift, jrg. 4 (1972), blz. 210 en 211.
47. E. van Engelen, Grafts en Wapenen der Kerken van Uytrecht, dl. III pag 37 (GA Utrecht, bibliotheek nr. 1841), naar A. Buchelius.

Zegel en wapen van de stad Montfoort

door N. Plomp

Het stadszegel

In vroeger tijd gebruikte men ter bekrachtiging van een oorkonde een zegel. Dat was een afdruk in was — later in lak — van een zegelstempel.

Toen Montfoort in 1329 stadsrechten verkreeg ging het bestuur van de nieuwe stad in bepaalde zaken zelfstandig handelen. Daarbij behoorde ook het bekrachtigen van afspraken die het stadsbestuur maakte. Men heeft daarom waarschijnlijk reeds spoedig na de verwerving van stadsrechten een eigen zegelstempel laten vervaardigen.

De oudste bewaard gebleven afdrukken ervan dateren uit het jaar 1353. In dat jaar geraakte burggraaf Zweder in conflict met de bisschop van Utrecht, met het gevolg dat deze op 12 mei 1353 met een leger voor Montfoort verscheen om het te belegeren. De burggraaf liet het zover niet komen en onderwierp zich reeds de volgende dag.

Die onderwerping werd vastgelegd in een tweetal oorkonden. In de eerste beloofde de burggraaf de hoge heerlijkheid in de Montfoortse gerechten terug te geven aan de bisschop. Het huis en de lage gerechten, die hij door de voorafgaande oorlog had verbeurd, kreeg hij opnieuw van de bisschop in leen. Voortaan zou men van alle vonnissen die in Zweders gerechten waren geweest ongehinderd in beroep kunnen gaan bij de bisschop. Verder beloofde de burggraaf onder meer dat hij en de inwoners van het kerspel Montfoort de grachten om de stad *Montforde* zouden dempen en de vestingwerken afbreken. De vesting zou niet worden hersteld zonder toestemming van de bisschop en de stad Utrecht. Voorts werden afspraken gemaakt over de vorm van de brug over de IJssel. De burggraaf bezegelde deze oorkonde en op zijn verzoek werd de overeenkomst mede bekrachtigd met *den ghemenen seghel der scepene ende der kerspellude van Montforde*. In een afzonderlijke oorkonde erkenden schout, schepenen en gemene burenen van *Montfoerde* en de andere gemene burenen wonende in het kerspel Montfoort de bisschop als hun landsheer en beloofden voorts dat zij de stad niet zouden versterken zonder goedkeuring van de bisschop en de stad Utrecht. Deze oorkonde werd bekrachtigd met *den seghel van Montforde vorgheuoemt*, terwijl de burggraaf meezegelde¹.

In 1378 was een nieuwe vrede nodig nadat burggraaf Hendrik het onderspit had moeten delven tegen bisschop Floris van Wevelinkhoven. De vredesvoorwaarden werden door de ingezetenen der stad Montfoort meebezigeld met *het gemeyne seghel der stede van Montforde*².

Aan de beide oorkonden van 1353 en aan die van 1387 hangen afdrukken in groene was van hetzelfde zegelstempel (Afb. 1). Het zegel heeft een middellijn van 3 cm. en vertoont een poort met aan weerszijden ervan een molenijzer. Het randschrift luidt: *S. der poerten van Montfoorde* (S. is een afkorting van sigillum = zegel).

De poort is een eenvoudig gebouw zonder torens, voorzien van een zadeldak, kantelen en een valhek.

Ter weerszijden van de poort prijkt een molenijzer, ontleend aan het wapen van de burggraven van Montfoort uit het geslacht De Rovere. Zij voerden in hun wapen drie molenijzers, geplaatst 2 en 1. Het heraldische molenijzer is ontleend aan een onderdeel van de maalgang van een korenmolen en wel aan de rij, een vaste smeedijzeren koppeling tussen de molenspil en de bovenste maalsteen, de looper. De meest voorkomende vorm is de viertakrij, dus met vier armen. In het midden van de rij zit een vierkant gat, overeenkomende met de vierkante spilkop. De rij past met dat gat precies op de spilkop en klemt daar vast op door de druk van de looper. De vier takken van de rij worden in de rijngaten van de looper met

1. *Het 14e eeuwse stadszegel (vergroot).*

houten klossen vastgespied. Wanneer de molenspil in draaiende beweging wordt gebracht, draait dus de looper mee en wordt het koren fijngemalen tussen de beide molenstenen, de looper en de ligger³.

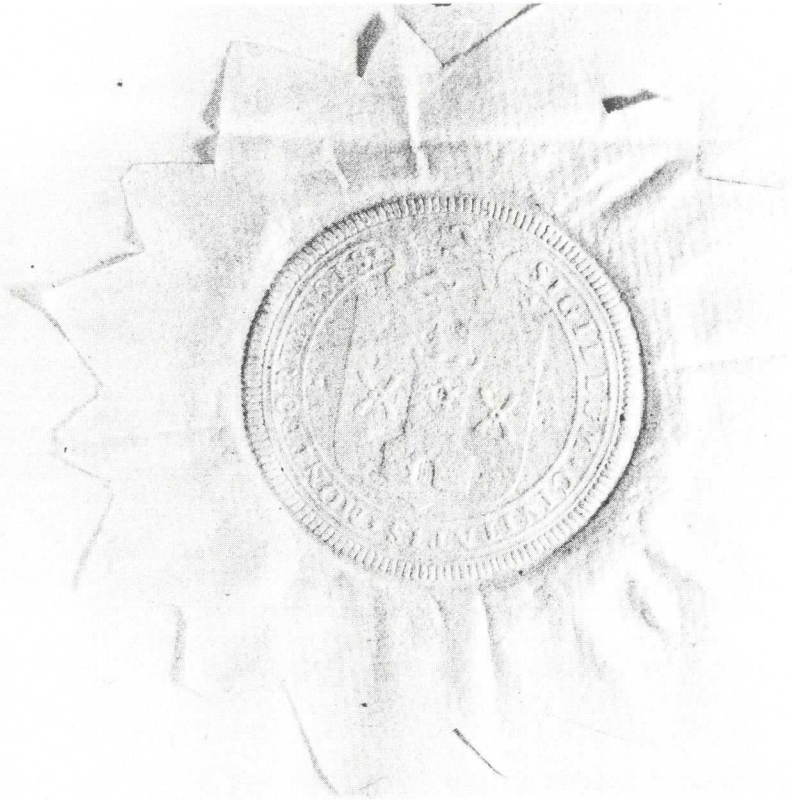
In het stadszegel van Montfoort staat de poort, die te beschouwen is als een symbool van de stadsvrijheid, ingeklemd tussen de molenijzers uit het wapen van de burggraven. Een goede symboliek voor de werkelijkheid: een beperkte vrijheid binnen de belangensfeer van de burggraaf.

Een illustratie van de afhankelijkheid van de stad geeft wellicht het volgende. In het gemeentearchief van Woerden berusten een aantal overeenkomsten met andere steden waarin wederzijds van het recht van exue wordt afgezien. Dit recht was verschuldigd wanneer iemand zijn vermogen — of een erfenis — naar een andere stad overbracht. In Woerden werden zulke overeenkomsten gemaakt met Oudewater (1538) en met Leiden, Schoonhoven en Utrecht (alle 1599). In 1539 werd een dergelijke regeling getroffen met burggraaf Joos van Montfoort. Het contract gold heel zijn gebied, inclusief de stad Montfoort. Het werd uitsluitend door de burggraaf bezegeld, terwijl de overeenkomsten met de overige genoemde steden voorzien zijn van de zegels van die steden⁴.

De sterke invloed van de burggraven heeft er misschien toe geleid dat het stadszegel betrekkelijk weinig werd gebruikt. Het oudste stempel is tenminste vier eeuwen lang in gebruik gebleven.

Behalve de eerder genoemde afdrucken uit 1353 en 1387, zijn er afdrucken van bekend aan oorkonden uit de jaren 1451, 1461, 1537, 1549, 1551, 1552, 1554, 1555, 1556 en 1568⁵. In de meeste gevallen betreft het oorkonden die door Montfoort samen met de overige Stichtse steden (Utrecht, Amersfoort, Rhenen en Wijk bij Duurstede) werden bezegeld als lid van de Staten van Utrecht. Het zijn voornamelijk rentebrieven ten laste van de Staten.

Een ander gebruik van het Montfoortse zegelstempel is bekend uit de achttiende eeuw. In het Gemeentearchief van Woerden is een reeks akten van indemniteit (= schadeloosstelling) voorhanden, waarvan er verscheidene zijn afgegeven door het stadsbestuur van Montfoort. In deze akten verklaarde de stad zich bereid Montfoortenaars die naar Woerden verhuisden te onderhouden indien zij tot armoede zouden vervallen. Van de Woerdense verzameling zijn zestien akten afgegeven door het stadsbestuur van Montfoort. Op drie onbezegelde akten na zijn zij voorzien van het opgedrukt zegel van de stad. Uit de jaren 1727 tot 1741 zijn dat afdrucken van het oude stempel, dat toen al ongeveer vier eeuwen in gebruik was. Het werd als vanouds afgedrukt in was, maar omdat een zegelafdruk in was op papier geplakt veel sneller verbrokkelt dan een uithangend zegel, legde men een stukje papier over de was en maakte daarin de afdruk. Als het zegel verbrokkelde werd het nog bijeengehouden door het papier erover. Later, door de zeevaart op Indië, kwam de zegellak in gebruik en ging men dat materiaal gebruiken voor opgedrukte zegels.

2. Het midden-18e eeuwse stadszegel (vergroot).

In Montfoort was dat omstreeks 1750. Er werd een nieuw stempel gemaakt met een middellijn van 4,2 cm. (Afb. 2). Het vertoont het stadswapen — waarover hieronder meer — met daaromheen het randschrift *SIGILLUM CIVITATIS MONTFORTENSIS* (zegel van de stad Montfoort). Afdrukken hiervan in lak onder een papieren ster zijn bewaard op akten uit de jaren 1759 tot en met 1799.

3. Het laat-18e eeuwse stadszegel (vergroot).

Op twee akten uit 1800 en 1802 zijn afdrucken van weer een nieuw stempel te zien (Afb. 3). Dit stempel werd rechtstreeks in de lak afgedrukt. Het zegel is ovaal, met een breedte van 2,8 cm. en een lengte van 3,4 cm. Het stadswapen wordt in dit zegel gedekt door een vijfbladige kroon en twee leeuwen fungeren als schildhouders. Het randschrift luidt hier *SIGILLUM CIVITATIS MONTFVRTENSIS*⁶.

Het stadswapen

De oudste thans bekende vermelding van het stadswapen dateert uit het jaar 1617, toen de Nieuwe Vaart van Montfoort naar Linschoten gereed kwam. De eerste schipper die van de vaart gebruik maakte werd vereerd met een vlag waarin het stadswapen werd gezet⁷. Bij dezelfde gelegenheid werd een penning geslagen die werd uitgereikt aan degenen die het opzicht hadden gehad over de werkzaamheden. Van Loon geeft er een afbeelding van (Afb. 4). De penning geeft dezelfde voorstelling als het stadszegel, maar de poort is vervangen door een ronde gekanteelde toren met schilddak, waarop twee vaantjes. Ter weerszijden van de toren een molenijzer.

Diezelfde voorstelling zien we ook terug in het stadswapen. Uit de zeventiende eeuw zijn er enkele gravures waarop het is afgebeeld. Twee daarvan zijn in deze publicatie als illustratie

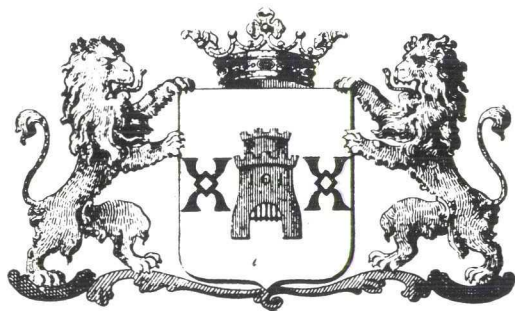
4. Montfoortse gedenkpenning, 1617.

opgenomen bij de rede van Dr. C. Dekker (Afb. 2 en 3 aldaar). Op de gravure van ca. 1620 is in het wapen een stadspoort te zien die sterke overeenkomst vertoont met de poort in het oude stadszegel. De gravure van ca. 1660 laat, evenals de gedenkpenning uit 1617 en de beide achttiende eeuwse stadszegels, een ronde toren zien. De toren heeft een schilddak waarop twee vaantjes staan. Achttiende eeuwse schrijvers noemen steeds de toren een burg.

Zo gaf Van Loon in 1726 van de penning van 1617 de volgende — onjuiste — beschrijving bij de afbeelding: *Het wapenschild der stad Montfoort, zijnde een roode burg op eenen zilveren grond en tusschen twee molenijzers, staat op de voorzijde; binnen dit randschrift: CIVITAS MONTFORTIA 1617*⁸.

Op de bekende achttiende eeuwse prent van de commanderij naar een tekening van J. de Beyer⁹ is te zien hoe op de stoep van het stadhuis twee leeuwen prijken, volgens een schrijver uit 1760 *houdende ieder met hunne klauwen het wapen van de stad, zijnde een burcht en ter wederzijde een rij*¹⁰. In een werk uit 1772 wordt het omschreven als *een roode burgt op een wit veld, met een rood molenijzer op het zelfde veld, aan elke zijde*¹¹.

De verandering van de stadspoort in een burg werd compleet bij de officiële bevestiging van het gemeentewapen van Montfoort op 10 juni 1818 door de Hoge Raad van Adel¹². Het wapen werd toen omschreven als *Van zilver, beladen met een roode burg en verzeld ter wederzijde door een zwart molenijzer; het schild gedekt door een goude kroon en ter wederzijde vastgehouden door een klimmende leeuw in natuurlijke kleur* (Afb. 5).

5. Het in 1818 vastgestelde stadswapen.

Op de bijbehorende afbeelding is een ronde toren te zien met dubbele kantelen en een valhek. Het dak met vaantjes is verdwenen. De molenijzers zijn zwart. Als we de schrijver uit 1772 mogen geloven zouden zij rood behoren te zijn; de overige achttiende eeuwse schrijvers vermelden de kleur niet.

Met de vaststelling van het gemeentewapen in 1818 kwam aan de veranderingen in het wapen een einde. Hoewel in de praktijk natuurlijk sindsdien vele afwijkende afbeeldingen zijn gebruikt, is het officiële gemeentewapen nog steeds zo als dat in 1818 is omschreven en afgebeeld.

Noten

1. RA Utrecht, Bisschoppelijk archief nr. 58-1 en 2.
2. Ibidem nr. 59-1.
3. A. Bicker Caarten, De molen in ons volksleven, Leiden 1958, blz. 163.
4. GA Woerden, kast 1 nr. 1 (27a, 28, 45, 46, 47).
5. 1451 en 1536: L.Ph.C. van den Bergh, Beschrijving der vroegere Nederlandsche gemeentezegels in het Rijksarchief en ook elders bewaard, 's-Gravenhage 1878, blz. 71; 1461: RAU, Sint Pieter nr. 542; 1552 en 1556: RAU, Oudmunster nr. 2468; 1552, 1554, 1555, 1556: RAU, Sint Marie nr. 1722 en 2675; 1549, 1554 en 1568: GAU, Bewaarde archieven nr. I 648; 1551: nr. II 1781: 1555, 1556; nr. II 978 en 979.
6. GA Woerden, kast 2 nr. 74.
7. J.G.M. Boon, De nieuwe Vaart van Montfoort naar Linschoten, in: Heemtijdinghen, nr. 22 (1968), blz. 17.
8. G. van Loon, Nederlandsche Historiepenningen, 's-Gravenhage 1726, dl. II blz. 100 en 101.
9. De Johanniter Orde en haar Commanderij Montfoort, Montfoort 1976, blz. 27 en omslag.
10. Geheym-schrijver van staat en kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de provincie Utrecht, Utrecht 1760, blz. 103.
11. Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden, dl. XII, Amsterdam 1772, blz. 115.
12. K. Sierksma, De gemeentewapens van Nederland, Utrecht 1960, blz. 95 en 211.

Een 17e eeuwse wonder in Montfoort

door Drs. C.C. de Glopper-Zuiderland

Bij het inventariseren van de Collectie Rijsenburg, welke zich bevindt in het Rijksarchief in de provincie Utrecht, is onlangs een aardig geschriftje aan het licht gekomen, waarin enkele 17e eeuwse inwoners van Montfoort de hoofdrol spelen¹. Het betreft hier niet een stuk zoals men er zovele aantreft, zoals een akte van huwelijksvoorwaarden of een testament. In dit geval gaat het namelijk om de optekening van een wonder, dat in 1623 plaatsvond en waarvan de inhoud als volgt luidt:

Verhael van een wonderwerck, 'twelck Godt almachtich heeft gedaen aen een dochter, out vijf ende vijftich jaeren, genaempt Susanna Gerritsdochter, wonende binnen de stede Montfoort, die nu vierentwintich jaeren langh door creupel ende lammicheyt genootsaect is op twee crucken haere beenen over de aerde als nae te slepen.

Op den sevenden augusti des jaers XVIc drie ende twyntich nae den ouden stijle des avonts ontrent halff elff uren, naedat zij haer avontgebedt tot Godt gedaen hadde, te bedde(a) gegaen wesende, hebbende haere crucken (gelijck sij gewoon was) geset tegens hare bedstede, is in slape geraeckt ten elff uren; ende een weynich nae twaelfuren des nachts, soo sij daerna de clocke halff een ure hadde horen slaen, is gecomen een stemme, seggende aldus: „Gaet voort”. Welcke zij horende is seer ontroert geworden, in alle hare lidmaten schuddende ende bevende door verbaesthey, denckende: „Wat is dat?” Ende terstont daerna heeft het begonst te blixemen ende donderen, waerover zij vervaert wesende, heeft haer omgekeert met haer aensicht van 't licht, ende haer in 't bedde op haer knien tot het gebedt begevende, heeft met luyder stemme geroepen: „O Here, hoe sal ick 't nu maecken? Want ick(b) hebbe geen vier in huys.” Peysende middelretijt wat ure het mochte wesen, heeft de clocke geslagen half een, waerinne zij seer verblijt zijnde, heeft Godt gedanckt ende voorts gebeden om een salige ure.

Ende in haer gebedt blijvende tot de clocke een ure geslaegen hadde, is gecomen op de brugge van haere woninghe Aelbert Gerritsen, haer broeder, 'twelcke zij hoorende, heeft van blijerschap geroepen: „O broeder, zijt gij daer?” Waerop hij antwoordende: „Jae”, heeft zij(c) geseyt: „Ick come ende sal u inne laten.”

Ende is misdien opgeresen uyt den bedde ende haer vasthoudende aen een touwe in haer bedstede hangende, is alsoo nae haere gewoonte van haer bedde gegleden, ende omme-tastende nae haere crucken en heeft die niet gevonden ter plaetse, daer sij d'selve des avonts, op haer bedde gaende, hadde gelaten. Waerover zij zeer verwondert ende verbaest zijnde, is een weynich tijts stille blijven staen, doch sonder haer in eenigen manieren vast te houden, waerna gecomen is een seer lichten blixem, waardoor sij gesien heeft haere crucken verset tegenover haere bedstede aen een slaepkist. Ende sij, voelende hare leden ongewoonlijk sterck, is twee treden voortsgegaen ende haere crucken genomen hebbende, is gegaen aen de deure ende heeft haeren voornoemden broeder innegelaten, dewelcke een lanteerne bij hem hebbende, heeft sij een keersse ontsteeken; ende haren broeder, vragende of zij niet vervaert en was, heeft zij geantwoort: „Neen”, seggende daerbij: „Gij moocht wel weder gaen.” Waeromme haer broeder van haer gegaen zijnde, sonder dat zij hem yetwes van haer wedervaren te kennen gaf, heeft zij haer weder begeven tot het gebedt ende dancksegginge aen Godt voor sijne wonderlijckheden ende weldaden aen haer bewesen, gedurende tot de

- (a) het handschrift geeft: bede
- (b) het handschrift geeft: ich
- (c) het handschrift geeft: hij

Verhaal was en bleef den dach
welck Godt almachtig heeft
gedaen als ons voegter mit wijf
is byftig faeris genoecht
Enfanna Gernit^{te} vbonis^{te} vnuis
de Stede^{te} Montfoort die mi
vioris^{te} twintig faeris lang
door eenpel is lammig
gewoot fadcht is op trede
Rinches faeris vbonis^{te} vnuis
neder als nae te flizis

Op des seondes dach is hi des jaer d'vijf^{te} d'ind.
is twintig nae des ondes d'ijle des avon^{te}
ontrent zalff olff n'ris nae dat zij jaer
avon^{te} gebodt tot Godt gedaen ja die te be-
de gegas blees^{te} gebbes^{te} jaeris^{te} cunctis^{te} (gelijc
hi gewoos blees^{te} geset tey on^{te} jaer^{te} bodt
stade is is flapi^{te} geraecht tey olff n'ris
is^{te} vbonis^{te} nae twaolf n'ris des nae^{te}
soo hi daer nae de cloche zalff^{te} oris^{te} nae^{te} jaer^{te}
de jaeris^{te} flays is^{te} vbonis^{te} oris^{te} stommig^{te} hi-
gis^{te} aldus: Daet^{te} vbonis^{te} blees^{te} hi^{te} jaeris^{te}
is^{te} soer^{te} ontrent^{te} gew^{te} vbonis^{te} is^{te} alle^{te} jaer^{te} hi-
natus^{te} seg^{te} d'is^{te} is^{te} vbonis^{te} door^{te} vbonis^{te} st^{te} gij^{te}.

clocke half vier uren, gaende middelreijt tot meermalen sonder crucken door haere woninge gins ende weder.

Ende daernae te bedde gegaen zijnde ende gerust hebbende van vier tot vijff uren, is weder opgestaen ende door haer camer getreden, ende daernae achter uytgegaen omme haren buyrman Willem van Duysel te verhalen 't groot wonder aen haer geschiet. Ende denckende dat hij bij sijn bedde mochte wesen, heeft noch een wijle tijts verwacht, gaende middelreijt wandelen gins ende weder op haer plaetsken, settende haere crucken van haer. Ende is daernae gegaen bij haeren buyrman voornoemt ende heeft denselven ende sijn huysvrouwe verhaelt ende getoont Godts wondere wercken, versoeckende den selven haeren buyrman, dat hem believen soude daervan te houden memorie tot Godts eere ende glorie.

't Welck ick Willem van Duysel hebbe beloofd te doen ende dienvolgende alle 't gene voorschreven staet van woorde tot woorde bij geschrifte gestelt.

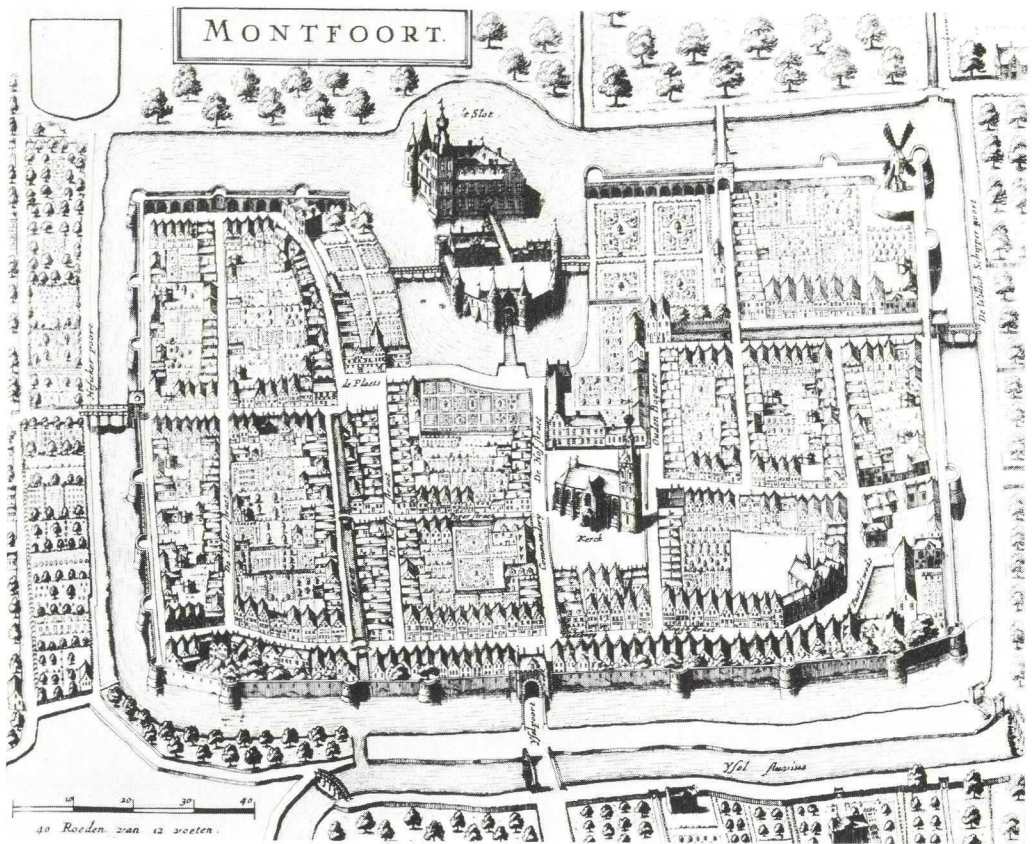
Actum den VIIIen augusti anno 1623gen, was onderteyckent W. v. Duysel.

Accordeerd mette principale W. v. Duysel.

Naast de vraag of dit wonder werkelijk heeft plaatsgevonden, waarop men onmogelijk een antwoord kan geven, rijst natuurlijk wel de vraag: wie waren deze mensen, hebben zij echt bestaan en zo ja, waar hebben zij in Montfoort gewoond?

Ondanks het feit, dat het onderzoek werd bemoeilijkt, doordat van de periode eind 16e-begin 17e eeuw vrijwel geen doop-, trouw- en begraafregisters van de katholieke kerk van Montfoort voorhanden zijn, is het toch gelukt, voornamelijk uit de niet altijd volledig overgeleverde rechterlijke archieven, wat meer gegevens over Susanna Gerrits, haar broer en haar buurman te weten te komen. Susanna Gerritsdochter of, zoals zij zichzelf noemt², Sannichgen Gerritsdochter moet omstreeks 1568 geboren zijn. Wij vinden haar voor het eerst vermeld op 12 juni 1592, wanneer de afhandeling van de nalatenschap van Gerrit Gerritsz. Smacht wordt geregeld voor zijn *naegelaten ses kynderen, bij naemen: Dirck Gerritsz., een voorzoen geprocreert bij zaliger Anna Cornelis Claesz. Schinkelsdochter, sijn tweede echte huysvrouwe, Aelbert, Herman, zonen, Sophia, Maria ende Johanna, dochteren, kynderen van de voorseide Gerrit Gerritsz. Smacht zaliger van der naebedde geprocreert bij Henrickgen Aelbertsdochter van Ommeren, sijne derde echte huysvrouwe, ende Susanna Gerritsdochter, een voordochter van Henrickgen Aelbertsdochter voorseid.*³ De identiteit van de echte vader van Susanna blijkt in dezelfde akte even verder, wanneer vermeld wordt, dat Susanna Gerritsdochter van Twickel uit handen van haar moeder vijftig gulden ontvangt voor *haer zaliger vaders erffenisse ende besterffenisse mitsgaders voor arbeytsloon in voorseide Gerrit Smachts ende haere voornoemde moeders boedel verdient.* Uit deze akte blijkt nu ook, dat de in het *Verhael van een wonderwerck* genoemde Albert geen broer, maar een halfbroer van Susanna is geweest, en dat Susanna in een groot gezin is opgegroeid, waarvan wellicht ook nog Cornelis Jansz., evenals Dirk Gerritsz. een kind van Anna Cornelis Klaasz. Schinckelsdochter, maar *geteelt ende gewonnen bij Jan Hendriksz. Budde, deel uitgemaakt heeft*⁴. Helaas is het onmogelijk gebleken meer gegevens over de ouders van Susanna aan het licht te brengen; van haar tweede vader, Gerrit Smacht, die *schutmeester van de gemene schutterije van Montfoort* blijkt te zijn geweest⁵, is echter nog bekend, dat hij op 4 januari 1583 samen met zijn broer Floris en zijn zusters Jannigje en Maria een aandeel ontvangt uit de erfenis van Matheus Smacht, hun overleden broer⁶.

Uit transportakten, gepasseerd voor schout en schepenen van Montfoort, blijkt de familie Smacht op verscheidene plaatsen in Montfoort gewoond te hebben. Tot de zomer van 1584 woont Gerrit Smacht met zijn gezin in een huis met erf, gelegen aan de noordzijde van de Hoogstraat, met aan de oostzijde Dirk IJsbrantsz. en aan de westzijde de Stadssteeg en Tonis Jansz.⁷ Nadat hij dit huis op 17 juni aan Marieke Klaasdochter heeft verkocht, koopt

2. Plattegrond van Montfoort. Uit: Joan Blaeu's stedenatlas van de Nederlanden. Latijnse uitgave, ca. 1649, doch waarschijnlijk een oudere situatie weergevend. Kopergravure. Zuid-oosten boven. Rijksarchief Utrecht, Top.Atlas, nr. 533.

hij weer een huis met erf in de Hoogstraat, nu een gelegen aan de zuidzijde, strekkende van de Hoogstraat tot aan het kerkhof, met aan de oostzijde Dirk Hendriksz., lakenkoper, en aan de westzijde meester Cornelis Gerritsz., chirurgijn.⁸ (Ter orientatie: aan de oostzijde van het huis van Dirk Hendriksz. ligt de Hofstraat.) Drie jaar later verkoopt hij ook dit huis en wel aan Marieke Zweer Harmensdochter van de Pol, weduwe van Jacob Antonisz., in zijn leven secretaris van de stad Montfoort⁹. Wel blijft de Hoogstraat aantrekkingskracht uitoefenen, want op 14 mei 1588 blijkt Gerrit Smacht daar weer een huis met erf aan de zuidzijde te bezitten, strekkende tot aan de Peperstraat, met aan de oostzijde Cornelis Screvelsz. en Antonis Jansz. van Deyl en aan de westzijde Gerrit Hermensz. van Hollandt en de Commanderij¹⁰. Dit huis wordt door zijn weduwe Hendrikje Albertsdochter op 14 november 1600 verkocht aan Jan Woutersz. vander Houff en Jannigje Jansdochter van de Pol¹¹.

Helaas wordt in de daarop volgende jaren nergens melding gemaakt van de verblijfplaats van Susanna of Hendrikje; alleen haar broer Albert, die rond 1626 koster van de kerk van Montfoort genoemd wordt¹², blijkt in 1632 in de buurt van de Hofdijk te wonen¹³. De enige

aanwijzing, die waarschijnlijk aangeeft, waar Susanna Gerrits ten tijde van het wonder gewoond kan hebben, vinden wij in het adres van haar buurman. In een legger van het huisgeld wordt Willem Jonatas van Duysel vanaf 1618 genoemd als bewoner van een huis in de Hofstraat¹⁴. Een nadere plaatsbepaling treffen wij aan in een akte van 1644; dan draagt Hendrik Cornelisz. van Maeslant aan Willem van Duysel de eigendom over van een huis, hof, boomgaard en erf, gelegen aan de Hofstraat, strekkende van het slotje aldaar tot aan het slotje van de Oude Boomgaardstraat, met aan de zuidzijde Willem van Duysel zelf en aan de noordzijde meester Hendrik Zas van Weldam¹⁵. Susanna kan dus in de Hofstraat of schuin achter Willem van Duysel in de Oude Boomgaardstraat gewoond hebben. Aangezien beide straten aan een slotje gelegen waren, zou dit tevens verklaren, dat Albert verschijnt *op de brugge van haere woning*.

Bij het zoeken naar gegevens over Willem Jonatas van Duysel bleek al snel, dat het niet zo vreemd was, dat Susanna naar haar buurman ging om het gebeurde op schrift te laten stellen. Ten eerste wordt Willem van Duysel, zoon van de op 7 mei 1617 overleden stadssecretaris Jonatas van Duysel¹⁶, van ca. 1612 tot 1660 vermeld als griffier van het leenhof van de burggraven van Montfoort, in de jaren twintig als secretaris van de Lopikerwaard en in ieder geval van ca. 1620 tot 1645 als notaris *binnen deser stede Montfoort residerende*, zodat hij wel in staat moest zijn aan Susanna's wens te voldoen¹⁷. Ten tweede blijkt Willem katholiek te zijn en daarom zeker ook bereid een dergelijk wonder aan het papier toe te vertrouwen, want wanneer in 1622 in Montfoort door de maarschalk pogingen in het werk worden gesteld om de Rooms priester Ludolf Hendriksz. uit de stad te laten vertrekken, richten enkele Roomskatholieken, waaronder Van Duysel, direct een rekest aan de magistraten om dit te verhinderen¹⁸. Verder blijkt hij actief te zijn in vergaderingen betreffende de wederopbouw van de in 1629 afgebrande kerk en treedt hij enkele malen op als pleitbezorger voor zijn broer, meester Frans van Duysel, die wereldlijk priester is en wiens verblijf in de stad steeds moeilijkheden met zich meebrengt¹⁹.

In 1666 wordt het huis van de weduwe van griffier Van Duysel genoemd, zodat deze tussen 1660 en 1666 moet zijn overleden.²⁰

Aanwijzingen betreffende de overlijdensdata van Susanna en Albert hebben wij helaas niet in de bronnen aangetroffen.

3. Handtekening van Willem van Duysel.

Rijksarchief Utrecht, Weeskamerarchieven, inv.nr. 23-1 (1625 december 31).

Noten

1. Dit *Verhael van een wonderwerck* (R.A.U., Collectie Rijsenburg, voorlopig ongenummerd) werd reeds éénmaal eerder in druk uitgegeven, namelijk in de *Utrechtsche Volks-almanak* van 1848, blz. 45-48. Aangezien waarschijnlijk aan weinigen het bestaan ervan bekend zal zijn geweest, leek het mij niet bezwaarlijk nogmaals de aandacht op dit Montfoortse wonder te vestigen.
2. R.A.U., Weeskamerarchieven, inv.nr. 22-5, fol. 17 (1600 november 7).
3. Ibidem, fol. 15.
4. R.A.U., Weeskamerarchieven, inv.nr. 22-4, fol. 71 (1577 november 18).
5. G.A. Montfoort, inv.nr. 35.
6. R.A.U., Recht. Arch., inv.nr. 614-5.
7. Ibidem. (1584 juni 17).
8. Ibidem, (1584 juli 25).
9. Ibidem, (1587 juli).
10. Ibidem.
11. R.A.U., Recht. Arch., inv.nr. 614-6.
12. G.A. Montfoort, inv.nr. 35.
13. R.A.U., Recht. Arch., inv.nr. 615-1 (1632 april 23).
14. G.A. Montfoort, inv.nr. 224.
15. R.A.U., Recht. Arch., inv.nr. 615-2 (1644 juni 15).
16. G.A. Montfoort, inv.nr. 35.
17. R.A.U., Archief Heerlijkheid Montfoort, inv.nrs. 290, 291, Recht. Arch., inv.nr. 615-2 en Weeskamerarchieven, inv.nr. 23-1.
18. Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, deel 5 (1878), blz. 410.
19. Ibidem, blz. 418, 425, 442.
20. Ibidem, blz. 460.

Een memoriebord voor Philips van Merode, burggraaf van Montfoort

door J.W.C. van Schaik

In 1960 trof de heer A.C. Hellema op een boerenerf te Willeskop een oud koperen bord aan dat direct zijn belangstelling trok.

Hij wist de eigenaar te bewegen het bord aan hem af te staan.

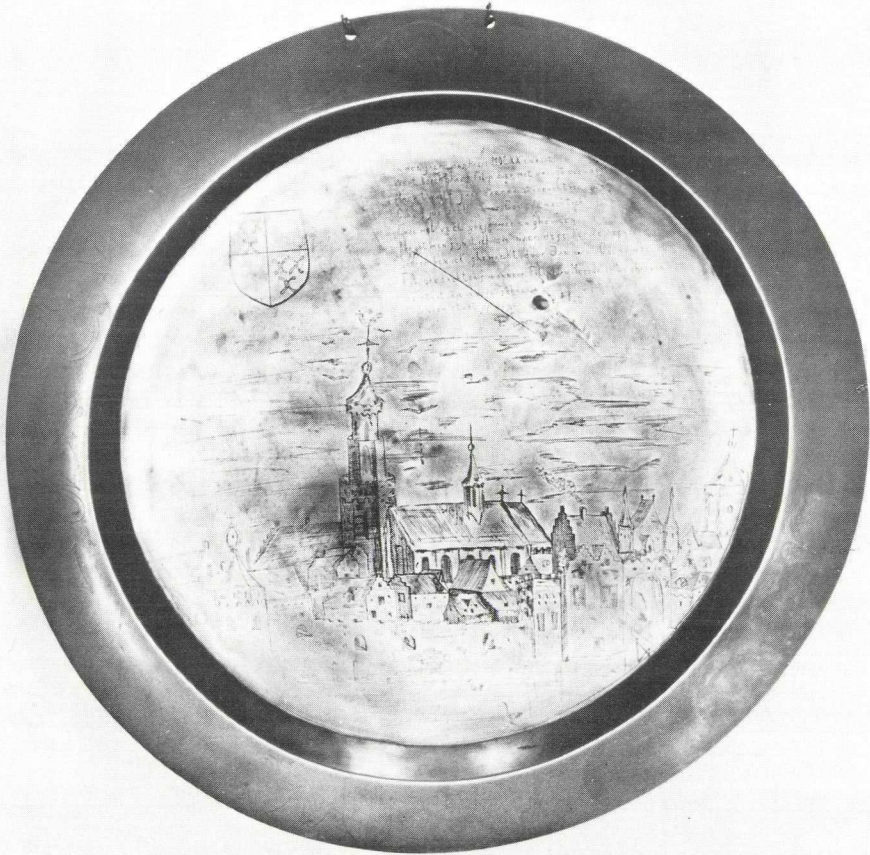
In de 17e eeuwse schaal bleek een afbeelding van de stad Montfoort en een gedicht te zijn gegraveerd. Het een en ander is uitgevoerd door een zekere Jan van Goedewaegen, ter gelegenheid van het overlijden van Philips van Merode, burggraaf van Montfoort.

Philips baron van Merode en Petershem, sinds 1626 markies van Westerloo en sinds 1628 burggraaf van Montfoort, was een zoon van Philips van Merode en Anna van Merode, burggravin van Montfoort. Hij overleed kinderloos in 1638 ¹.

In 1621 huwde hij Bonne de Barbançon (haar wapen: 3 rode leeuwen)².

Hij werd opgevolgd als burggraaf van Montfoort door zijn broer Florens van Merode die al in 1640 overleed.

Wellicht daardoor heeft Van Goedewaegen zich in de regeringsperiode van Philips vergist, die immers niet twaalf jaar duurde maar tien jaar.

De afbeelding van de stad is gemaakt naar een anonieme gravure uit het begin van de zeventiende eeuw die in spiegelbeeld was afgedrukt³.

De tekst van het gedicht luidt:

*In den jaere ons Heere MDCXX en acht
Wert Borchgraef Filip hier met vreugt verwaght
Maer twaelf jaer daerna waerachtig
Ging sijne ziel naer God Almachtich
Ende met veel ghejammer en gheween
Braght men sijn Lichaem naer dese Kercke heen
Daerom ben ick ghemaekt door Jan van Goedewaegen
Tot ghedachtenis wanneer Filip van Merode is beghraven
Die stadt die in deze schaele is
Mijn naem staet op dese rant en heet:
J.V.G.
anno 1640
MONTVORTENSIS*

Het bord, dat in bezit is van de familie Hellema te Montfoort, is van messing gemaakt en heeft een diameter van 40 cm. Het is voorzien van een sierlijk oor in de vorm van twee slangen.

Noten

1. C. Stroobant, Notices sur les quatre anciennes vicomtés de Hollande, Antwerpen, 1850-1853, p. 71-72.
2. J.C. Stalenhoef, Montfoort na den Grooten Kerkbrand anno 1629, Montfoort 1922, p. 19.
3. Zie afbeelding 2 bij het artikel van dr. C. Dekker elders in dit nummer.

De knopendraaiers

door N. Plomp

Montfoort is eeuwenlang een agrarische gemeenschap geweest.

Een schrijver uit het midden van de zeventiende eeuw zegt ervan: *Het meeste deel der inwoonders geneeren sich met de lantbouwerij*¹.

Ruim een eeuw later, in 1760, is er een schrijver die uitvoeriger is over de middelen van bestaan. Hij begint met op te merken *De burgers zijn te Montfoort als heerschappen en tegelijk bouwlieden van het omleggende land, dat in twijfel laat of het schoonder, vermakelijker of vruchtbaarder zij*. Inwoners met stadse allures dus, die tegelijkertijd boeren zijn en de fraaie en vruchtbare landerijen in de polders rondom de stad bebouwen; een beeld dat overeenkomt met dat van de zeventiende eeuw.

Er was echter in 1760 nog meer te doen binnen Montfoort: *Men teld in deese stad 13 lijnbaanen, waarin meer dan 170 arbeydslieden werkzaam zijn, om die hoofneering voort te zetten. Het touw dat aldaar gemaakt werd, zend men meerendeeld naar Amsterdam. De kaashandel is er bloeyende, en werden jaarlijks veele schipponden insgelijks naar Amsterdam en elders verzonden. Ook heeft men te Montfoort een fabryk van beene knoopjes, die alomme zeer begeert zijn. Deese dingen tezamen gevoegt bij de land-, vee en graanbouw, daar de meeste inwoonders deeser stad hun bestaan van hebben, kan een ieder ligt oordeelen, dat aldaar wel te leven zij*².

Ongetwijfeld geeft het feit dat er een knopenfabriek was de verklaring voor de bijnaam knopendraaiers die de inwoners van Montfoort nog steeds hebben. De knopenfabricage kwam als middel van bestaan voor de bevolking op de derde of vierde plaats, na de landbouw, de touwindustrie en wellicht ook nog na de kaashandel. Maar een knopenfabriek kende men elders in de omgeving niet en dat was reden genoeg om de Montfoortenaren knopendraaiers te noemen.

Schinkels

Over de knopenindustrie te Montfoort is nog maar heel weinig bekend. Een notariële verklaring, gepasseerd voor notaris A. van Zoelen te Montfoort, geeft enige opheldering over de vraag hoe het begonnen is. Op 2 januari 1708 verscheen voor deze notaris Daniel l'Esperance, 44 jaar oud, en wonende te Montfoort, om op verzoek van Jean Le Grand, meesterivoordraaier te Montfoort, te verklaren hoe hij als werknemer van Daniel in december 1707 naar Rotterdam werd gezonden om een partij Engelse schinkels te kopen die ieder een gat aan het einde hadden. Met zekere Charles Bloud en David Justin, die te Rotterdam woonden, was hij nog diezelfde dag naar de koopman Hoogvliet gegaan, die in „De Trommel” in de Oppert woonde. Deze had hem een monster Engelse gekookte schinkels laten zien die ieder een gat aan het eind hadden. Op de verzekering van Hoogvliet dat hij nog een partij van zulke schinkels in een pakhuis had liggen, had Daniël namens zijn patroon een partij gekocht tegen 2 gulden en 1 stuiver de honderd, platte en ronde schinkels door elkaar. De volgende dag was hij door Hoogvliet naar diens pakhuis gebracht om de schinkels te zien. Er lag inderdaad een berg Engelse schinkels. Toen Daniël wat tegen de berg wilde opklimmen om ze beter te bekijken werd hem dat belet door een knecht, die zei dat de berg anders aan het rollen zou gaan. Daniël had daarmee genoeg genomen en ter bevestiging van gedane zaken aan Hoogvliet op diens verzoek 3 gulden en 2 stuivers handgeld gegeven en 6 stuivers voor de armen.

Daarna verscheen Margaretha Piethaan voor de notaris. Zij was 32 jaar oud en woonde

eveneens te Montfoort. Zij was tien dagen later naar Rotterdam gereisd om de gekochte schinkels te betalen en te laten inschepen. Zij betaalde ten huize van Hoogvliet voor de gekochte 7000 schinkels f 143:10:0, waarna zij zowel op de plaats achter het huis als in het pakhuis Engelse gekookte schinkels zag, alle met een gat op het einde. Hoogvliet garandeerde de partij met de opmerking dat indien de schinkels niet overeenkomstig het monster waren hij voor iedere honderd drie gulden terug zou geven. Daarna was de partij aan boord gebracht.

Vervolgens compareerden twee Montfoortse burgers, Cornelis Teunissen Blak en Adam Janssen Verburg, die verklaarden dat de schinkels die door Barend Crijnen Schinkel, schipper van Montfoort op Rotterdam, voor Jean Le Grand naar Montfoort gebracht waren en op de dag van de akte nog in de schuit lagen, geen Engelse schinkels waren maar vette schinkels. Zij verklaarden de schinkels te hebben gezien en het onderscheid tussen Engelse en vette schinkels zeer goed te kennen, omdat zij ze menigmaal hadden verwerkt. L'Esperance, Blak en Verburg tekenden de verklaring met een kruisje, Margaretha Piethaan met haar naam³.

Uit de akte blijkt dat er een Franse meester-ivoordraaier te Montfoort woonde die te Rotterdam schinkels inkocht om die te Montfoort te laten verwerken.

Schinkels of schenkels zijn onderbeenderen van geslachte dieren, al of niet met de vleesresten er nog aan. De akte maakt wel duidelijk dat de Montfoortse ivoordraaier de schinkels schoon geleverd wilde hebben, gereed voor verwerking. Hij had uitdrukkelijk gevraagd naar Engelse gekookte schinkels, alle met een gat op het einde.

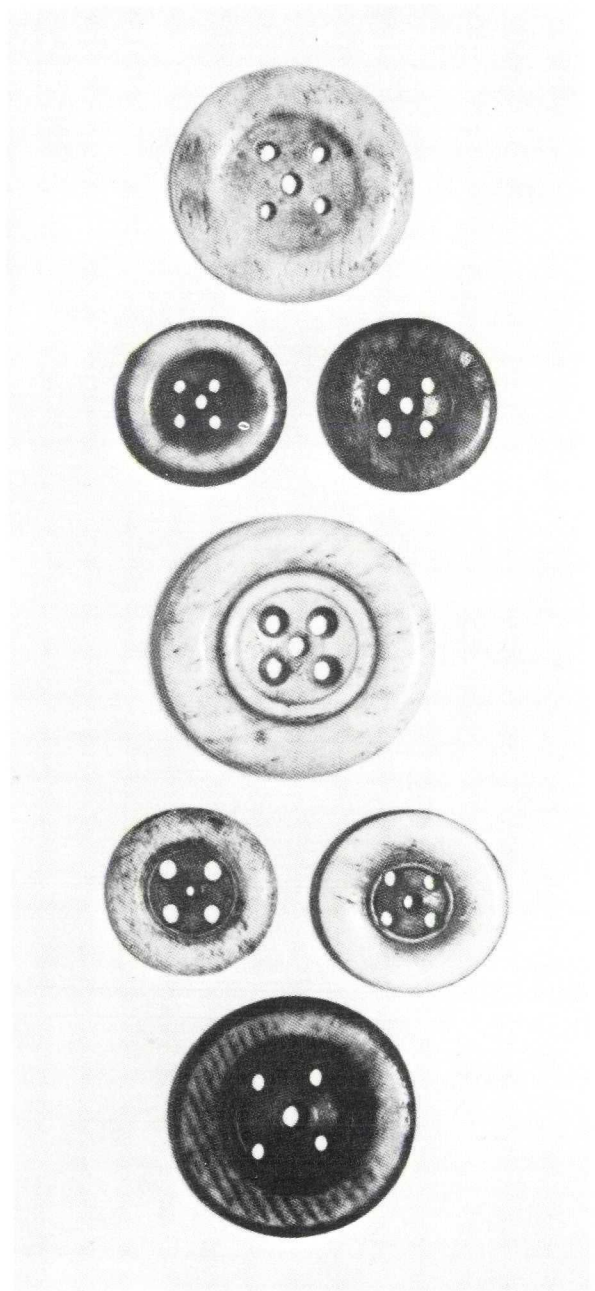
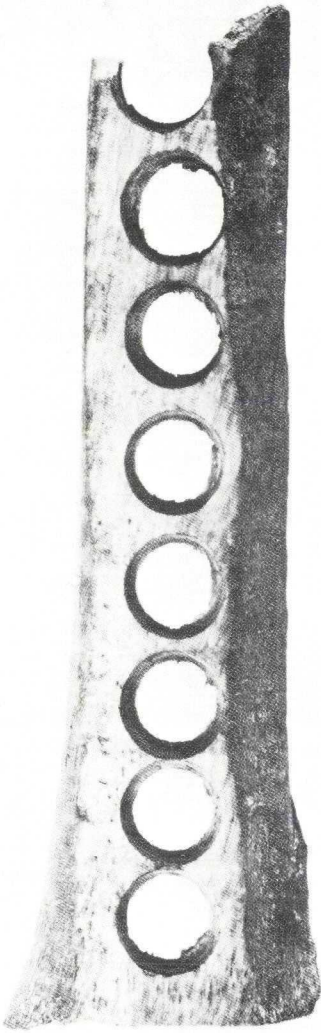
De tekst van de akte wekt hier en daar de indruk dat met Engelse schinkels en gekookte schinkels hetzelfde wordt bedoeld, maar helemaal duidelijk is dat niet. Het kan ook zijn dat de schinkels, vet of gekookt, uit Engeland werden ingevoerd. Evenmin is duidelijk wat bedoeld wordt met het gat aan het einde dat iedere schinkel moest hebben. Het lijkt waarschijnlijk dat het gat het resultaat was van een voorbereiding, en gemaakt was om de schinkel bij verwerking gemakkelijker te kunnen hanteren.

Benen knopen

Hoewel er in de notariële akte met geen woord over wordt gerept, mogen we aannemen dat de schinkels bestemd waren voor het maken van benen knopen. In 1760 was er een fabriek van benen knopen te Montfoort, maar ook enige decennia eerder werden die er reeds vervaardigd. Over zekere Cornelis Jacobsz van de Poll wordt in 1717 gezegd dat hij te Montfoort woont en benen knopen maakt⁴.

Hoe komt het dat het juist een Fransman was die de schinkels kocht? Waarschijnlijk betreft het hier een van de hugenoten die zich aan het einde van de zeventiende eeuw in de Republiek vestigde. Ook te Montfoort was er een aantal, zodat er zelfs een Franse kerk werd gesticht die als kerkgebouw de kapel van het Oude Mannenhuis gebruikte. In de loop van de achttiende eeuw verminderde het aantal lidmaten weer zodat de zevende achterevolgende predikant van deze Waalse gemeente naar elders moest vertrekken. De kapel ging daarna dienst doen voor de catechisatie van de gereformeerden².

Jean Le Grand, de meester-ivoordraaier, zal zich in de eerste plaats hebben beziggehouden met het bewerken van ivoor en ongetwijfeld heeft hij er ook knopen van vervaardigd. Maar naast ivoren knopen, dié in de achttiende eeuw vrij veel gebruikt werden, was er behoefte aan knopen van goedkoper materiaal. Hoewel eerst een grondig onderzoek in de Montfoortse archieven daar klaarheid in kan brengen, lijkt het niet te gewaagd te veronderstellen dat Jean Le Grand, wellicht als eerste te Montfoort, mogelijkheden heeft gezien voor de vervaardiging van benen knopen. Al in de middeleeuwen werden er benen knopen gemaakt

1. Een plak been (gesneden uit een bot van een grote herkauwer of paard) waaruit knopen zijn gesneden⁵.
2. Gedraaide benen knopen uit de achttiende eeuw⁶.

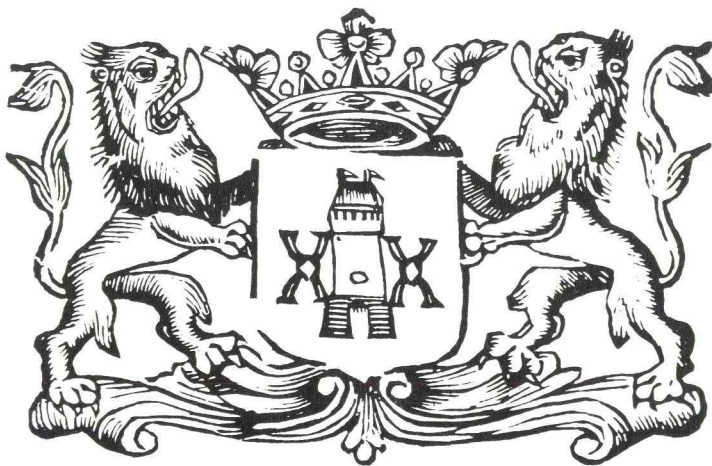
uit plakken been, gesneden uit het bot van runderen en paarden⁵. (Afb. 1). De zeventiende eeuwse mode om lange rijen knopen op de kleding te dragen, had de behoefte aan knopen doen toenemen. De benen knopen werden daarbij als eenvoudige knoop aan de onderkleding gebruikt (Afb. 2). Daarnaast als kern voor de met stof overtrokken knopen, die toen algemeen werden gebruikt⁶.

ORDONNANTIE,

O M T R E N T

Het Huuren, en Verhuuren der
Lynbaanders en Knoopjes-
draayers Knegts.

*Gearresteert by Burgemeesteren en Regeerders
der Stede MONTFOORT op den 1. September
1755, en more solito van den Raadbuize
gepubliceert den 5. dito.*

T O T U T R E C H T,

Gedrukt by WILLEM JAN REERS, Ordinaris Drukker
der Ed: Mog: Heeren Staten 's Lands van Utrecht, 1755.

3. Titelpagina van de ordonnantie uit 1755⁷.

Kokosnoten

Een duidelijke voorstelling dus: een Franse ivoordraaier die te Montfoort een fabriek van benen knopen sticht die in 1760 daar nog is. De werkelijkheid blijkt echter iets gecompliceerder. Vijf jaar voor het verschijnen van de beschrijving die melding maakt van *een fabryk van beene knoopjes* te Montfoort, publiceerde het stadsbestuur van Montfoort een *Ordonnantie omtrent het huuren en verhuuren der lijnbaanders en knoopjesdraayers knechts*⁷ (Afb. 3). De ordonnantie omvat tien artikelen, waarvan de eerste zes betrekking hebben op de lijnbaandersknechts. Er blijkt uit dat het dienstverband van de lijnbaandersknechts of meisjes liep van Pasen tot Pasen. Tussentijds mochten zij niet opzeggen op straffe van een boete van drie gulden. Bleef men toch weg dan werden de dienaars van de officier (de maarschalk/schout) gezonden om de knecht of het meisje te dwingen aan het werk te gaan. Een andere baas mocht tussentijds niemand aannemen zonder uitdrukkelijke toestemming van de vorige werkgever. Wel mocht een knecht wanneer de baas geen werk voor hem had en dat ook niet binnen veertien dagen verwachtte, overgaan naar een andere baas, echter op voorwaarde dat hij terugkwam als zijn eerste baas binnen dat jaar weer werk voor hem kreeg. Omgekeerd mocht een baas een knecht of meisje niet binnen het contractjaar ontslaan; deed hij dat toch dan moest hij een half kwartaal loon uitbetalen. Wederzijds was er de verplichting desgewenst de dienst op te zeggen zes weken voor Pasen.

Bij de knoopjesdraaiersknechts zou de huur *als van ouds* van week tot week lopen. Dat gold niet voor de leerkinderen die door de ouders voor langere tijd of voor een jaar aan een baas verhuurd waren. Ook hier mocht men niet binnen de overeengekomen termijn de dienst opzeggen. Een knecht (of leerkind) die het toch deed verbeurde zes gulden, aan de baas te betalen, een baas verbeurde $\frac{1}{8}$ van het loon over de afgesproken tijd. Een knoopjesdraaiersknecht was aan het eind van iedere week vrij van dienst op te zeggen, *mits den baas, uit welkers dienst hij gaat of gaan wil, alvorens volkomen voldoende van 't geen hij wegens ontfangen kokos-noten, gedraayde knopen, verschoten penningen, als anderzins denzelven verschuldigt is*. Deed hij dat niet dan verbeurde hij zes gulden aan de baas.

De ordonnantie levert enige verrassende gegevens op. In tegenstelling tot hetgeen de schrijver uit 1760 suggereerde, blijken er in 1755 meerdere knoopjesdraaiersbazen in Montfoort te zijn geweest. Blijkbaar waren de knopendraaiersknechts thuiswerkers, want wanneer zij hun betrekking opzegden moesten zij eerst de ontvangen kokosnoten, gedraaide knopen en ontvangen voorschotten verrekenen.

Van een thuiswerker kunnen we verwachten dat hij bij ontslag grondstoffen, werktuigen en eindprodukten bij zijn werkgever moet inleveren. De eindprodukten waren de gedraaide knoopjes, die hij inderdaad moest inleveren. Over werktuigen wordt niet gesproken in de ordonnantie. Blijkbaar waren die eigendom van de knecht. Als grondstof zouden wij, na het lezen van de gegevens uit 1708, 1717 en 1760, schinkels verwachten om er benen knopen uit te maken. Maar neen, in plaats daarvan vermeldt de ordonnantie van 1775 kokosnoten! Dit gegeven staat niet geheel alleen. Bij een enquête in 1815 werd ook te Montfoort geïnformeerd naar *getal en soorten van voorname fabryken en trafyken, of die een gedeelte van het bestaan der inwoners uitmaken, met opgave van de kwantiteit ongeveer van jaarlijksch debiet*. Het antwoord uit Montfoort luidde: *De touwspinderijen 6. Knopendraaijerijen 4. Het debiet is door gebrek aan werk, en het gemis van kokosnoten, thans zeer gering*⁸.

De oorlogsomstandigheden hadden in de Napoleontische tijd zowel stagnatie in de aanvoer van grondstoffen (kokosnoten uit de tropen) als de afzet van producten (touw en knopen) veroorzaakt.

Bij het lezen van het Montfoortse antwoord uit 1815 denkt men in de eerste plaats aan de produktie van touw uit kokosvezel. De ordonnantie van 1755 maakt echter duidelijk dat het

gemis aan kokosnoten ook — of juist — gevolgen had voor de knopenindustrie. Blijkbaar had men in de harde dop van de kokosnoot een materiaal ontdekt dat evenals been of hout geschikt was om er knoopkernen van te maken, die dan met stof werden overtrokken. Misschien is men de doppen van kokosnoten gaan gebruiken omdat men die toch al had in verband met de touwfabricage. Een andere plausibele verklaring voor de vermelding van kokosnoten in de ordonnantie van 1755 is niet voorhanden.

Of naast de produktie van kokosnotenknopjes, of hoe zij ook mogen heten, ook de produktie van benen knopen in 1755 en 1815 nog voortging, is niet zeker. In 1755 werden er waarschijnlijk toch nog wel benen knopen gefabriceerd, want het is nauwelijks aan te nemen dat de schrijver uit 1760, die over het algemeen nogal wat actuele informatie geeft, op dit punt zo slecht zou zijn ingelicht.

Maar of men nu op den duur uitsluitend kokosnoten gebruikte als materiaal of schinkels, of beide, in 1815 ging het blijkbaar bergafwaarts met de vier Montfoortse knopendraaierijen. In 1846 waren de voornaamste middelen van bestaan te Montfoort de landbouw, de kaas-handel en de touwspinnerijen⁹. Misschien was er toen reeds een einde aan deze industrie gekomen. Nogmaals: nader archiefonderzoek zou dat moeten uitwijzen. Dit artikel is slechts bedoeld om een verklaring te geven voor de bijnaam knopendraaiers en om de vragen aan de orde te stellen die rijzen na een eerste oriënterend onderzoek. Behalve de hierboven opgeworpen vragen zijn er nog enkele te noemen. Als blijkt dat men te Montfoort de kokosvezel voor de touwfabricage gebruikte en de dop voor de knopenfabricage, had men dan ook een bestemming voor het „vruchtvlies” (kiemwit) van de kokosnoot, de kopra? Maakte men in Montfoort stoffen knopen of leverde men de knoopkernen als halffabrikaat aan knoop-fabrieken waar men dat wel deed, zoals die te Leiden en Purmerend?¹⁰.

Noten

De schrijver dankt mej. G.J.A. van Kooten en de heren E.M.G. Gerards en A.G. van der Steur voor hun verwijzingen naar literatuur.

1. Johan Blaev, Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, z.pl. en j. (octrooi 1649), i.v. Montfoort.
2. Geheym-schrijver van staat en kerke der Vereenigde Nederlanden, beginnende met die van de provincie Utrecht, Utrecht 1760, blz. 102, 107, 109.
3. RA Utrecht, Rechterlijke archieven 1751-2, akten d.d. 2 januari 1708 en 3 mei 1708.
4. Maandblad van het Kon. Genealogisch-Heraldisch Genootschap „De Nederlandsche Leeuw” jrg. 51 (1933), kol. 51.
5. Opgravingen in Amsterdam, Amsterdam 1977, blz. 182.
6. Diana Epstein, Buttons, New York 1968, blz. 24.

7. Ordonnantie omtrent het huuren en verhuuren der lynbaanders en knoopjesdraayersknegts, gearresteert bij burgemeesteren en regeerders der stede Montfoort op den 1. September 1755, en more solito van den raadhuize gepubliceert den 5. dito, Utrecht 1755.
8. De Utrechtse gemeenten in 1815, Utrecht 1972, blz. 88.
9. A.J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, deel VII, Gorinchem 1846, blz. 1062.
10. A.M. van der Woude, De Goldberg-enquête in het Departement van Texel, 1801, in: A.A.G. bijdragen 18, Wageningen 1973, blz. 129 en 228.

De auteurs:

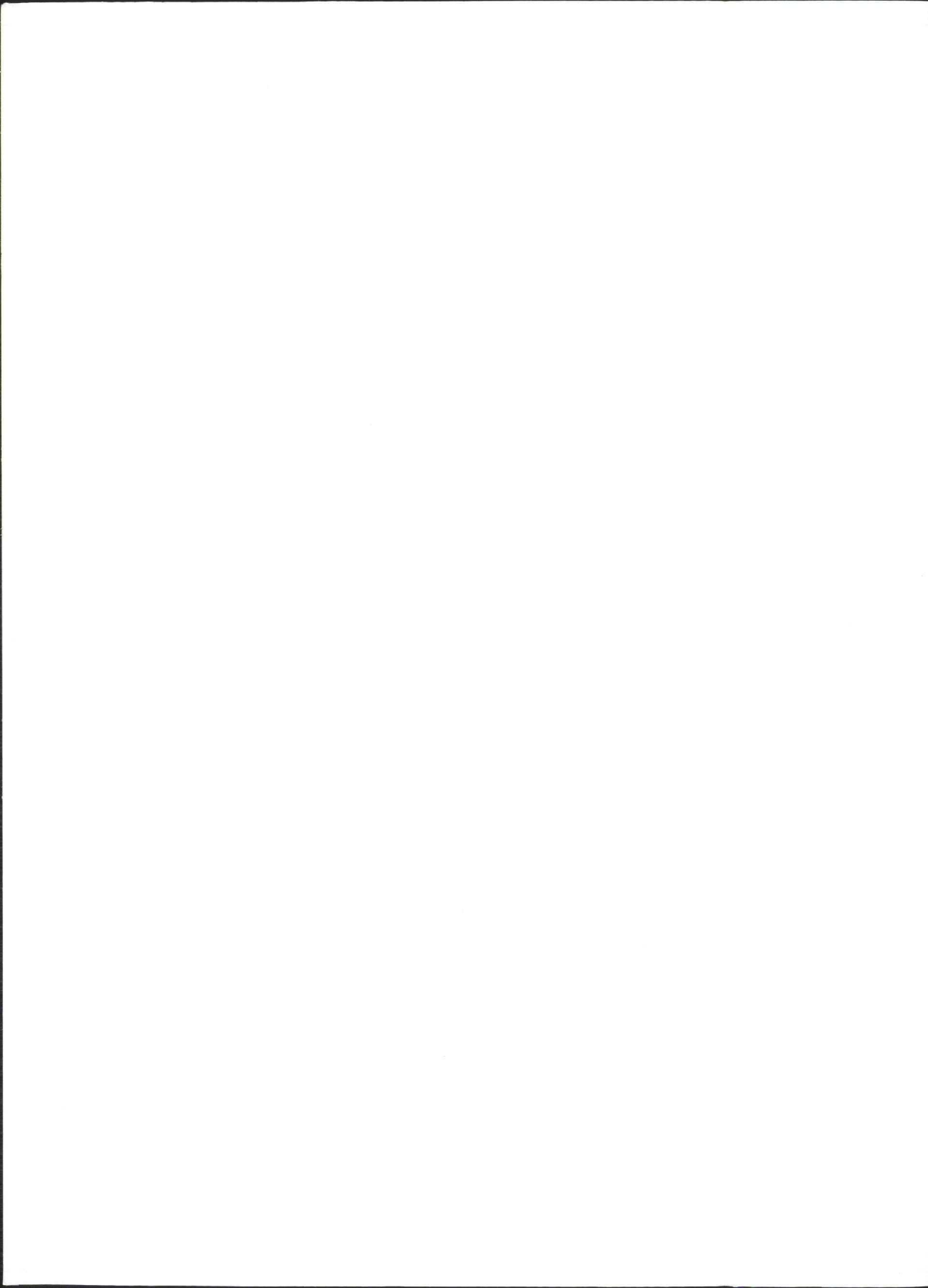
Dr. C. Dekker, rijksarchivaris in Utrecht, Alex. Numankade 201, Utrecht.

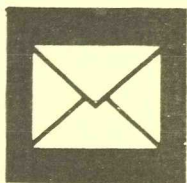
Drs. C.C. de Glopper-Zuyderland, medewerkster rijksarchief in Utrecht, Alex. Numankade 201, Utrecht.

N. Plomp, genealoog, Pr. Beatrixstraat 23, Zegveld.

Jhr. Mr. L.A.M. van Sasse van IJsselt, advocaat en procureur, St. Hubertuslaan 33, Maastricht.

J.W.C. van Schaik, pers-functionaris rijksuniversiteit te Utrecht, Springweg 32, Utrecht.

SPAAR~ GIRO

Gemakkelijk en veilig
voor al uw betalingen
geen kosten, wel rente
BONDSSPAARBANK

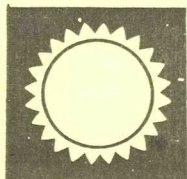
TERMIJN~ SPAREN

De ideale parkeerplaats
voor uw termijnspaargelden
(veilig en met hoge rente)
BONDSSPAARBANK

A.O.W. EN PENSIOEN

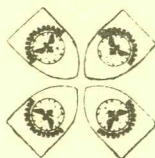
Neem uw gemak. Laat
de inning over aan de
BONDSSPAARBANK

VAKANTIE REIZEN

De nieuwste
service van de
BONDSSPAARBANK

HYPO THEKEN VERZEKERINGEN KLUISLOKETTEN

REIS~ DEVIEZEN

Voor reisdeviezen en
alle verzekeringen
BONDSSPAARBANK

BONDSSPAARBANK

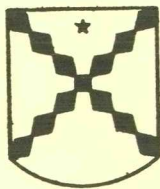
gezinsbank met totale bankservice

WOERDEN. WESTDAM 4 TEL. 03480 4342

Bijkantoor: Winkelcentrum „De Schans“, Fred. Hendriklaan 28, tel. 03480 - 18272

KENT U DE GESCHIEDENIS VAN UW EIGEN FAMILIE ?

Vroeger wisten slechts adellijke families en patriciërs iets van hun familie geschiedenis. Die tijd is voorbij. De archieven herbergen massa's gegevens, ook over Uw voorgelacht! En er zijn deskundigen om die gegevens op te zoeken en als een leesbare genealogie te presenteren.

NICO PLOMP
GENEALOGISCH INSTITUUT

Beatrixstraat 23 - Zegveld (Postbus 31 - Woerden)
Telefoon (03489) 383